

ΣΤΗΝ ΟΔΟ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΕΛΕΥΘΕΡΟ ΠΛΑΓΙΟ ΛΟΓΟ:
ΠΑΡΕΜΒΑΣΗ, ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ, ΔΙΑΠΛΟΚΗ*

Εισαγωγικά

Για την αντιμετώπιση του θέματος με το οποίο ασχολούμαι εδώ —οι λόγοι και οι τρόποι που ορίζουν τη γέννηση του λεγόμενου ελεύθερου πλάγιου λόγου—¹ είναι απαραίτητο να λάβουμε υπόψη μας μερικά βασικά σημεία θεωρητικής και ιστορικής αναφοράς, κι αυτό εξαιτίας των πολλαπλών συζητήσεων που έγιναν πάνω στο θέμα². Για λόγους οικονομίας είναι σκόπιμο να ξεκινήσουμε από την περιγραφή των μορφικών χαρακτηριστικών, σχετικά με τα οποία η συμφωνία των ειδικών είναι αρκετά ευρεία. Κατά γενικό κανόνα θα ακολουθήσω, όσον αφορά την περιγραφή αυτών των χαρακτηριστικών, το σύστημα που επεξεργάστηκε ο Doležel³ και που ανέπτυξε ο Schmid⁴ και το οποίο, ανάμεσα στα τόσα που προσφέρει η αφηγηματολογική αγορά, μου φαίνεται ιδιαίτερα ευέλικτο για τη μελέτη της αρκετά ρευστής συμπεριφοράς της νεοελληνικής γλώσσας, που

---

* Αυτό το άρθρο, γραμμένο αρχικά στα ιταλικά, μεταφράστηκε από τον Ευριπίδη Γαραντούδη, τον οποίο οφείλω να ευχαριστήσω θερμά.

1. Και εδώ, όπως έχω ήδη κάνει σε άλλες σχετικά με το θέμα μελέτες μου (βλ. M. Peri, Το πρόβλημα της αφηγηματικής προοπτικής στα *Διηγήματα* του Βιζυηνού, *Ελληνικά* 36 (1985) 286-316· Sur un rewriting néo-grec de Zola, *Strumenti critici*, n.s., II, n. 1, 1987, 97-112), προτιμώ τη χρήση του όρου «ελεύθερος πλάγιος λόγος» (στο εξής: ΕΠΛ) για απλούς πρακτικούς λόγους. Αν δέχεται κανείς, όπως εγώ, τη θέση της Cohn (βλ. παρακάτω) για τη μη ρηματική φύση της ψυχικής εμπειρίας που αναπαριστά ο ΕΠΛ, τότε ο όρος «αλόγος» θα έπρεπε βέβαια να εγκαταλειφθεί. Ωστόσο μου φαίνεται σκόπιμο να χρησιμοποιήσω αυτόν τον όρο, που είναι διαδεδομένος πια στην ελληνική κριτική, για να μην εισαγάγω ένα ακόμα στοιχείο δυσκολίας σε μια περιοχή τόσο προβληματική και σε μια ορολογία ήδη τόσο ρευστή.

2. Περιορίζομαι να παραπέμψω για τις πρώτες μελέτες (σχολή της Γενεύης και σχολή του Μονάχου) στο βιβλίο της M. Lips, *Le style indirect libre*, Paris, Payot, 1926· βλ. ιδιαίτερα τις σ. 101-16, και στο βιβλίο του R. Pascal, *The Dual Voice. Free Indirect Speech and its Functioning in the Nineteenth Century European Novel*, Manchester, Manchester U. P., 1977, σ. 2-32. Όσο για τις πρόσφατες επεμβάσεις στο θέμα βλ. B. McHale, Free Indirect Discourse: A Survey of Recent Accounts, *PTL: A Journal for Descriptive Poetics and Theory of Literature* 3 (1978) 249-87.

3. L. Doležel, *Narrative Modes in Czech Literature*, Toronto, University of Toronto Press, 1973.

4. W. Schmid, *Der Textaufbau in den Erzählungen Dostoevskijs*, München, Fink, 1973.

αποτελεί το κύριο πεδίο έρευνας αυτού του άρθρου.

Αυτό το σύστημα ξεκινά ουσιαστικά από τις ιδέες που εξέθεσε ο Bachtin στο δοκίμιό του για τον Dostoevskij⁵. Στο ‘πολυφωνικό’ μυθιστόρημα —αντίθετα από αυτό που συμβαίνει στο παραδοσιακό ‘μονοφωνικό’ μυθιστόρημα— τα αφηγηματικά πρόσωπα δεν είναι πια αντικείμενο της γνώσης του συγγραφέα, αλλ’ είναι φορείς συνείδησης, κάτοχοι μιας αυτόνομης σημασιολογικής και αξιολογικής θέσης (Bedeutungsposition). Ακριβώς επειδή η συνείδηση του συγγραφέα «νιώθει δίπλα της και απέναντί της τις συνειδήσεις των άλλων εφοδιασμένες με ανάλογα δικαιώματα, εξίσου άπειρες και ανεκπλήρωτες όπως αυτή η ίδια»⁶, ο συγγραφέας δε μιλά για το πρόσωπο (αν το έκανε, το πρόσωπο θα καταντούσε ένα αντικείμενο —παθητικό και αδιαπέραστο): ο συγγραφέας μπορεί μονάχα να μιλήσει με το πρόσωπο, έτσι ώστε το αφηγηματικό κείμενο να προβάλλεται τελικά ως το σύνολο δύο λόγων ή δύο κειμένων που διαλέγονται, του λόγου του αφηγητή (Erzählertext) και του λόγου του προσώπου (Personentext). Η σημασία του κειμένου προκύπτει από τις σχέσεις (αντίθεσης, επικάλυψης, ανάμειξης) που οι δύο λόγοι διατηρούν μεταξύ τους. Εκτός από περιπτώσεις εξουδετέρωσης της αντίθεσης των δύο λόγων, κάθε στοιχείο του κειμένου αποδίδεται στον ένα ή στον άλλο λόγο σύμφωνα με ορισμένους διακριτικούς δείκτες, οι οποίοι είναι ιδιαίτερα χρήσιμοι για να μετρήσουμε την ανάμειξη, ή καλύτερα τη *διαπλοκή* των δύο λόγων (Textinterferenz)⁷ που παρατηρείται στην περιοχή των πλάγιων λόγων και κυρίως στον [ΕΠΛ]. Σε σχέση με αυτή την αφηγηματολογική διχοτόμηση ο ευθύς λόγος αντιπροσωπεύει, λοιπόν, την πιο καθαρή εκδήλωση του λόγου του προσώπου: οι πλάγιοι λόγοι παρουσιάζονται, αντίθετα, ως μια βεντάλια ή ένα φάσμα, όπου η διαπλοκή των δύο λόγων περιορίζεται από δύο ακραίες παραλλαγές, ανάλογα με το αν επικρατούν οι δείκτες του ενός ή του άλλου λόγου: τη *συγγραφική* (auktoriale) και την *προσωπική* (personale) παραλλαγή.

Δίνω εδώ μια συνοπτική περιγραφή των επτά δεικτών που θα λάβω υπόψη μου⁸.

5. M. Bachtin, *Problemy poetiki Dostoevskogo* (1963): ιταλ. μετ. *Dostoevskij. Poetica e stilistica*, Torino, Einaudi, 1968.

6. *Ο.π.*, σ. 92.

7. Στο άρθρο μου «Το πρόβλημα...», σ. 299, είχα αποδώσει στα ελληνικά αυτόν τον όρο με «απαρέμβαση», όρο που εδώ χρησιμοποιώ με εντελώς διαφορετική σημασία.

8. Ουσιαστικά ακολουθώ το σύστημα των εννέα δεικτών του Schmid (*ό.π.*, σ. 39-43): για λόγους οικονομίας όμως προτιμώ να συνενώσω σ’ ένα μόνο «θεματικό-αξιολογικό» δείκτη τους δείκτες 1 (thematische Merkmale) και 2 (wertungsmässige) και σε ένα μόνο δείκτη «του ύφους» τους δείκτες 7 (lexikalische) και 8 (syntaktische). Μια παρατήρηση ίσως αυτονόητη: το σύστημα αυτό δεν λαμβάνει υπόψη του τους λεγόμενους «περικειμενικούς» δείκτες (για τους οποίους βλ. McHale, *ό.π.*, σ. 267-69· Γ. Φαρίνου-Μαλαματάρη, *Αφηγηματικές τεχνικές στον Παπαδιαμάντη, 1887-1910*, Αθήνα, Κέδρος, 1987, σ. 212-13) οι οποίοι, αν και έχουν μεγάλη σημασία, δεν αφορούν αυτοί καθαυτοί τη δομή της διατύπωσης.

1. *Θεματικός-αξιολογικός δείκτης*: ο λόγος του αφηγητή και ο λόγος του προσώπου μπορούν να διαφοροποιηθούν σύμφωνα με χαρακτηριστικά θέματα και επίσης σύμφωνα με τον αξιολογικό προσανατολισμό (κρίση της 'πραγματικότητας' ως καλής ή κακής, ως αληθούς ή ψευδούς, κτλ.).

2. *Δείκτης του γραμματικού προσώπου*: η διάκριση ανάμεσα στους δύο λόγους συμπίπτει με την αντίθεση ανάμεσα σε πρώτο και τρίτο γραμματικό πρόσωπο, δηλαδή με την αντίθεση ανάμεσα στο σύστημα του discours και εκείνο του récit που περιέγραψε ο Benveniste⁹. Να παρατηρήσουμε ότι ο δείκτης του γραμματικού προσώπου εξουδετερώνεται στην πρωτοπρόσωπη αφήγηση (όπου, κατά συνέπεια, είναι πιο δύσκολο να αναγνωρίσουμε τον ΕΠΛ)¹⁰. Να παρατηρήσουμε επιπλέον ότι η νεοελληνική γλώσσα (σε αντίθεση π.χ. με τη γαλλική), μπορεί κάποτε να εξουδετερώνει την αντίθεση πρώτο/τρίτο γραμματικό πρόσωπο διαμέσου της χρήσης του δεύτερου προσώπου με απρόσωπη σημασία¹¹.

3. *Δείκτης του ρηματικού χρόνου*: ο λόγος του προσώπου μπορεί να χρησιμοποιήσει όλους τους χρόνους· ο λόγος του αφηγητή (εκτός από την περίπτωση του γνωμικού σχολίου) αποκλείει αντίθετα τον ενεστώτα και τον μέλλοντα. Όσον αφορά τον ΕΠΛ, πάντως, είναι απαραίτητες μερικές κάπως πιο αναλυτικές διευκρινίσεις. Στα γαλλικά, όπως είναι γνωστό, οι πλάγιοι λόγοι απαιτούν, στην περίπτωση ενός αναδρομικού αφηγήματος, τη λεγόμενη μετάθεση των χρόνων: imparfait στη θέση του présent, conditionnel (futur du passé) στη θέση του futur, plus-que-parfait στη θέση του passé composé. Αυτός ο κανόνας ισχύει και για τα ιταλικά και σε κάποιο βαθμό, όπως ήδη παρατήρησε η Lips, για τα αγγλικά —δεν ισχύει εξίσου για τα γερμανικά, που στη θέση της χρονικής μετάθεσης εφαρμόζουν συνήθως την εγκλιτική, και δεν ισχύει καθόλου για τα ρωσικά, που δεν απαιτούν υποχρεωτικά καμιά μετάθεση. Μπορούμε να πούμε αμέσως πως η συμπεριφορά της νεοελληνικής είναι παρόμοια με εκείνη της ρωσικής γλώσσας¹²: η χρήση του ενεστώτα και του μέλλοντα είναι πράγματι

9. Βλ. E. Benveniste, *Problèmes de linguistique générale*, Paris, Gallimard, 1966, σ. 237 κ.ε.

10. Πρόκειται, κατά τη γνώμη μου, για ένα φαινόμενο εντελώς παράλληλο με αυτό που συμβαίνει στην εστίαση: και η εσωτερική εστίαση παρουσιάζει στην πρωτοπρόσωπη αφήγηση επιπρόσθετες δυσκολίες σε σχέση μ' αυτό που συμβαίνει στην τριτοπρόσωπη αφήγηση (σχετικά με το θέμα αυτό έδωσα κάποιες ενδείξεις στο άρθρο μου «Το πρόβλημα...», σ. 290-93). Αυτό το θέμα θα απαιτούσε μια ιδιαίτερη πραγμάτευση, επειδή η εγκωρότητα ή μη της διάκρισης ανάμεσα σε πρώτο- και τριτοπρόσωπη αφήγηση είναι σήμερα ένα από τα πιο συζητημένα αφηγηματολογικά προβλήματα (σχετικά περιορίζομαι εδώ να παραπέμψω στο άρθρο μου Discours immédiat ou Monologue autonome? που βρίσκεται υπό δημοσίευση στο περιοδικό *Strumenti critici*).

11. Για μερικές ενδείξεις βλ. σχετικά Peri, Sur un rewriting..., σ. 102-103.

12. Σε γενικές γραμμές έχουμε δηλαδή στα νεοελληνικά μια «απόλυτη κυριαρχία του ευθέως λόγου» ανάλογη με εκείνη που ο Bachtin περιγράφει για τα ρωσικά: βλ. M. Bakhtine (V. N. Volochinov), *Marksizm i filosofija jazyka* (1929): γαλλ. μετ. *Le marxisme et la philoso-*

καλά τεκμηριωμένη και μάλιστα τόσο υπερέχουσα ώστε «ο ΕΠΛ μοιάζει με ευθύ»¹³. Αυτό το γεγονός καθιστά οπωσδήποτε δύσκολη την αναγνώριση του ΕΠΛ στα ελληνικά (μια που δεν έχουμε κανένα υποχρεωτικό αποκλεισμό). Μια άλλη δυσκολία προκύπτει από το γεγονός ότι στα ελληνικά λείπει ο *passé simple* και επομένως δεν λειτουργεί ο 'αρνητικός δείκτης' του ΕΠΛ που περιέγραψε ο Weinrich¹⁴.

4. *Δείκτης των δεικτικών*: ο λόγος του προσώπου χαρακτηρίζεται από τα δεικτικά χρόνου και τόπου (χτες, σήμερα, αύριο κτλ. εδώ, δεξιά, αριστερά κτλ.). Αυτά τα δεικτικά μετατίθενται στο λόγο του αφηγητή (την προηγούμενη μέρα, εκείνη τη μέρα, την επόμενη μέρα, εκεί, στα δεξιά του προσώπου κτλ.)¹⁵.

5. *Δείκτης της Sprachfunktion*: με αυτό τον όρο αναφέρονται τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν την 'εκφραστική' ή 'συγκινησιακή' λειτουργία της γλώσσας (επιφωνήματα, αναφωνήσεις, ερωτήσεις και γενικά όλα τα στοιχεία τονισμού).

6. *Δείκτης του ύφους*: αφορά τα υφολογικά στοιχεία (λεξιλογικά και συντακτικά) που διακρίνουν τους δύο λόγους. Κατά μεγάλο μέρος η υφολογική αυτή αντίθεση καλύπτει στα νεοελληνικά την 'ιστορική' αντίθεση μεταξύ δημοτικής

phie du langage, Paris, Ed. de Minuit, 1977, σ. 174 κ.ε. Βλ. σχετικά και Φαρίνου-Μαλαματάρη, ό.π., σ. 211 και υποσ. 20.

13. Φαρίνου-Μαλαματάρη, ό.π., σ. 211.

14. H. Weinrich, *Tempus. Besprochene und erzählte Welt* (1964): γαλλ. μετ. *Le Temps. Le récit et commentaire*, Paris, Seuil, 1973, ιδιαίτερα τις σ. 209-10. Ο Weinrich διακρίνει δύο ομάδες χρόνων που καλύπτουν κατά προσέγγιση το αντιθετικό ζεύγος discours/récit του Benveniste. Στην πρώτη ομάδα (Temps commentatifs, besprechende Tempora) ανήκουν στα γαλλικά οι *passé composé*, *présent*, *futur* στη δεύτερη ομάδα (Temps narratifs, erzählende Tempora) ανήκουν οι *plus-que-parfait*, *passé antérieur*, *imparfait*, *passé simple*, *conditionnel*. Στην περίπτωση του πλάγιου λόγου (εξαρτημένου και ελεύθερου) μέσα σ' ένα κείμενο με Temps narratifs έχουμε στον πλάγιο λόγο αποκλεισμό των Temps commentatifs και αποκλειστική χρήση των narratifs, με εξαίρεση τον *passé simple* ο οποίος κατά συνέπεια λειτουργεί ως αρνητικός δείκτης του ΕΠΛ. Αυτός ο κανόνας ισχύει εν μέρει και για τα ιταλικά (αφού ο *passé simple* ισοδυναμεί με τον *passato remoto*: βλ. όμως σχετικά τις διευκρινίσεις της B. Mortara Garavelli, *La parola d'altri*, Palermo, Sellerio, 1985, σ. 35 υποσ. 18), αλλά δεν ισχύει φυσικά για τα νεοελληνικά όπου λείπει ο *passé simple* και υπάρχει, αντίθετα, ο αόριστος. Πρόκειται για δυο χρόνους εντελώς διαφορετικούς. Ενώ ο *passé simple* είναι ένας χαρακτηριστικός δείκτης του αφηγητή (και συνεπώς ένας αρνητικός δείκτης του ΕΠΛ), ο αόριστος μπορεί να εμφανίζεται τόσο στον ευθύ όσο και στους πλάγιους λόγους και στον καθαρό λόγο του αφηγητή και, κατά συνέπεια, αντί να λειτουργεί ως αρνητικός δείκτης, είναι ένα στοιχείο εξουδετέρωσης της αντίθεσης μεταξύ Α και Π.

15. Δεν κατόρθωσα να καταλάβω μια παρατήρηση της Μαρίας Κακαβούλια, σύμφωνα με την οποία: «Free indirect discourse is also made perceptible [...] by the contrastive presence of spatial and temporal adverbs of 'here' and 'now' instead of the 'next day'» (sic): βλ. M. Kakavoulia, Telling, Speaking, Naming in Melpo Axioti's «Would you like to dance, Maria?», στον τόμο *The Text and its Margins*, edited by M. Alexiou and V. Lambropoulos, New York, Pella, 1985, σ. 123-56: 134.

και καθαρεύουσας, αντικείμενο που θα απαιτούσε μια επιμέρους πραγμάτευση που δεν μπορεί να γίνει εδώ¹⁶.

7. *Γραφικός δείκτης*: ο λόγος του προσώπου μπορεί να διακριθεί από εκείνον του αφηγητή διαμέσου ειδικών γραφικών σημάτων (εισαγωγικά, άνω και κάτω τελεία, παύλα). Πρόκειται για ένα δείκτη δευτερεύουσας σημασίας, που αυτός καθαυτός δεν αρκεί να εγγυηθεί ένα ασφαλές κριτήριο αναγνώρισης, επειδή είναι εξαρτημένος από τις γραφικές συνήθειες μιας ορισμένης εποχής και από τη μορφή του κειμένου (χειρόγραφου, εκτυπωμένου)¹⁷.

Σύμφωνα με αυτούς τους δείκτες μπορούμε λοιπόν να εκτιμήσουμε τις σχέσεις ανάμεσα στους δυο λόγους. Στον ευθύ λόγο, όπου λείπει η διαπλοκή, όλοι οι δείκτες δηλώνουν το λόγο του προσώπου. Το σχήμα θα είναι λοιπόν το ακόλουθο (Π = λόγος του προσώπου· Α = λόγος του αφηγητή).

(Ο Γιώργος σκέφτηκε:) *αύριο! αύριο θα το κόψω αυτό το καταραμένο τσιγάρο!*».

Δείκτες Π: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7

Δείκτες Α:

Όσον αφορά τον ΕΠΛ (αλλ' αυτό ισχύει για τον πλάγιο λόγο γενικά), μπορούμε να προσδιορίσουμε τις δύο παραλλαγές —την προσωπική και τη συγγραφική— με βάση τα ακόλουθα παραδείγματα:

Προσωπική παραλλαγή

αύριο! αύριο θα το κόψει αυτό το καταραμένο τσιγάρο!

(Με αυτή τη σκέψη ο Γιώργος αποκοιμήθηκε).

Δείκτες Π: 1, 3, 4, 5, 6,

Δείκτες Α: 2, 7

Συγγραφική παραλλαγή

την επόμενη μέρα θα έκοβε οπωσδήποτε τη βλαβερή συνήθεια του καπνίσματος. (Με αυτή τη σκέψη ο Γιώργος αποκοιμήθηκε).

Δείκτες Π: 1,

Δείκτες Α: 2, 3, 4, 5, 6, 7

Όπως βλέπει κανείς, η συγγραφική παραλλαγή παρουσιάζει ένα μόνο δείκτη του Π: το νευραλγικό σύνορο αυτής της παραλλαγής είναι επομένως το σύνορο

16. Περιορίζομαι, λοιπόν, να παραπέμψω στις λίγες ενδείξεις που έδωσα στο άρθρο μου «Το πρόβλημα...», σ. 301-302.

17. Για μια επισκόπηση των διαφορετικών λειτουργιών της παράθεσης και των γραφικών ενδείξεων βλ. Mortara Garavelli, *ό.π.*, κεφ. 2.

προς το λόγο του αφηγητή. Αν έλειπε ο δείκτης 1, θα είχαμε βγει όχι μόνο από τον ΕΠΛ, αλλά και από το λόγο του άλλου. Αντίθετα, στην προσωπική παραλλαγή το πρόβλημα προκύπτει από το σύνορο προς το λόγο του προσώπου: αρκεί οι δείκτες 2 και 7 να εξουδετερωθούν, και ο ΕΠΛ είναι μορφικά ταυτόσημος με τον ευθύ λόγο. Σε γενικές γραμμές παρατηρείται στα νεοελληνικά μια εξόφθαλμη επικράτηση της προσωπικής παραλλαγής πάνω στη συγγραφική, έτσι ώστε ο πλάγιος λόγος —και ιδιαίτερα ο ΕΠΛ— να ολισθαίνει διαρκώς προς τον ευθύ λόγο. Η μετάφραση της *Nana* από τον Ι. Καμπούρογλου φανερώνει αυτή τη στάση κατά τρόπο ιδιαίτερα σαφή. Διαλέγω μερικά παραδείγματα κατά τύχη, ανάμεσα στα τόσα που υπάρχουν¹⁸:

Zola

Zoé, ennuyée, regarda s'il restait du café.
Oui, ces dames finiraient volontiers le café,
ça les réveillerait.

Deux femmes soulevèrent sa jambe, l'allongèrent délicatement. Ça ne faisait rien, il mangerait de côté.

Nana, furieuse, continuait: elle ne voulait pas qu'on lui parlât sur ce ton, elle avait l'habitude d'être respectée.

Καμπούρογλου

‘Η Ζωή στενοχωρηθείσα παρετήρησεν ἄν είχαν ἀκόμη καφέ. Τί λέτε, κοκύναις μου, εἶπεν, ἔναν καφέ τὸν πέρναμε τώρα, νὰ σᾶς ξυπνήσῃ ἄλγιο τὰ νεῦρα. (σ. 68)

Δύο γυναῖκες ἔλαβον τὸ σκέλος του καὶ τὸ ἐξήπλωσαν μετὰ προφυλάξεως προσεκτικὰ προσεκτικὰ. Ἄτ δὲν πειράζει, ἔλεγαν, θὰ τρώῃ μὲ τὴν μπάντα! (σ. 128)

‘Η Νάνα δ’ ὠργισμένη ἐξηκολούθει: δὲ μὲ μιλοῦν ἐμένα ἔτσι, δὲν ἰδρώνει τ’ αὐτί μου, ἐγὼ συνήθισα νὰ μὲ σέβονται. (σ. 326)

Αυτή η στάση των νεοελληνικών θα απαιτούσε μια ειδική εξέταση, που δεν είμαι σε θέση να κάνω εδώ. Αρκεί επομένως να σημειώσω μόνο δύο λόγους, που μου φαίνονται ιδιαίτερης σημασίας. Ο πρώτος λόγος είναι ότι η ελληνική γλώσσα ποτέ δε γνώρισε έναν πλάγιο λόγο εφοδιασμένο με μια συντακτική σταθερότητα που να μπορεί να παραβληθεί μ’ εκείνη της λατινικής. Στα αρχαία ελληνικά ο πλάγιος λόγος είναι, όπως ξέρουμε, αρκετά ανεξάρτητος από συντακτική άποψη, με άλλα λόγια: είναι ήδη ‘ελεύθερος’. Έτσι, ενώ στις απαρχές των νεολατινικών γλωσσών ο ελεύθερος πλάγιος λόγος, ή καλύτερα ‘ελευθερωμένος’ (σύμφωνα με τη χρήσιμη διευκρίνιση του Meiller: *style indirect liberé*)¹⁹, προβάλλεται ως μια απελευθέρωση από τα δεσμά της *oratio obliqua*, στον ελληνικό χώρο έλειψαν οι προϋποθέσεις για μια ανάλογη εξέλιξη. Τα φαινόμενα αστάθειας του πλάγιου λόγου, τα φαινόμενα ανάμειξης ανάμεσα στον πλάγιο και τον ευθύ, που παρατη-

18. Παραθέτω το γαλλικό κείμενο από την έκδοση της «Pléiade» και το κείμενο της μετάφρασης του Ι. Καμπούρογλου από την πρώτη έκδοση (Αθήνα 1880). Για πιο εξαντλητικές παρατηρήσεις βλ. Peri, Sur un rewriting... .

19. A. Meiller, Le problème du «style direct introduit par 'que'» en ancien français, *Revue de linguistique romane* 30 (1966) 353-73: 363.

ρούμε ως σημαντική καινοτομία στις απαρχές των νεολατινικών γλωσσών²⁰, στην ελληνική γλώσσα ποτέ δε στάθηκαν, τελικά, μια καινοτομία²¹.

Ο δεύτερος λόγος της ανεπαρκούς σταθερότητας του πλάγιου λόγου θα πρέπει να αναζητηθεί στο γεγονός ότι ποτέ ίσως δεν υπήρξε στη νεοελληνική παιδεία μια ορθολογιστική περίοδος. Για τα νέα ελληνικά μπορεί κάλλιστα να ισχύει ό,τι λέει ο Bachtin για τα ρωσικά: «Ποτέ δεν υπήρξε, στη γλώσσα μας, μια περίοδος καρτεσιανή, ορθολογιστική, στη διάρκεια της οποίας το 'αφηγηματικό κείμενο', ορθολογιστικό, αυτοκυρίαρχο και αντικειμενικό, θα είχε αναλύσει και αποσυνθέσει το υποκειμενικό περιεχόμενο του λόγου του άλλου και θα είχε έτσι δημιουργήσει σύνθετες και ενδιαφέρουσες παραλλαγές του πλάγιου λόγου»²².

Όσον αφορά την αφηγηματική ανάλυση του ΕΠΛ, μπορούμε να επιλέξουμε ως σημείο εκκίνησης το αναφερόμενο άρθρο του McHale, που παρέχει μια επισκόπηση ευρεία, αν και όχι πλήρη, των πρόσφατων μελετών πάνω στο θέμα²³. Το κεντρικό στοιχείο της πραγμάτευσης του McHale είναι η αναγνώριση του μιμητικού χαρακτήρα του ΕΠΛ²⁴ και, κατά συνέπεια, η ένταξή του στην κλίμακα της μίμησης με κριτήρια ουσιαστικά όμοια μ' εκείνα που ακολούθησε ο Genette²⁵. Όπως είναι γνωστό ο Genette, ξεκινώντας από την πλατωνική αντίθεση μεταξύ διήγησης και μίμησης, θεμελιώνει τη διάκριση ανάμεσα σε *αφήγηση γεγονότων* (*récit d'événements*) και *αφήγηση λέξεων ή σκέψεων* (*récit de paroles, récit de pensées*): μονάχα οι λέξεις (και οι σκέψεις) μπορούν να είναι αντικείμενο της ρηματικής μίμησης, και κατά συνέπεια μονάχα η αφήγηση λέξεων (και σκέψεων) μπορεί να παρουσιάσει μια κλιμάκωση της απόστασης (*distance*), δηλαδή μια κλιμάκωση της μιμητικής ικανότητας από ένα ελάχιστο (αφηγηματοποιημένος

20. Για μια συνοπτική αλλά χρήσιμη περιγραφή αυτών των φαινομένων βλ. Mortara Garavelli, *ό.π.*, σ. 137-45.

21. Π.χ. η περίπτωση του «style direct introduit par que» που μελέτησε ο Meiller στα αρχαία γαλλικά (π.χ.: *Mout liez et mout joianz en fu / Et dist que «ce n'est pas a moi / Meis au Seigneur en cui je croi...»*): *Roman de l'estoire dou Graal*: βλ. Meiller, *ό.π.*, σ. 358) είναι ένα φαινόμενο επαρκώς τεκμηριωμένο στα ελληνικά, από την αρχαία γλώσσα («οἱ δὲ εἶπον ὅτι ἱκανοὶ ἔσμεν εἰς τὴν χώραν εἰσβάλλειν [...] καὶ δεῦρο ὑμῖν πέμψαι ναῦς τε καὶ ἄνδρας»: Ξεν. *Ἄν.* V, 4, 10) ὡς τη νεότερη δημοτική χρήση («Τοῦ εἶπα τοῦ Καρατάσιου κι' ὄλουῶν τῶν καπεταναίων του ὅτι: Ἐμεῖς ὁ τόπος μας ἐχάλασε, τοῦ κάθε ἐνοῦ, καὶ καταξοχὴ ὁ δικός σας, ὁποῦστε ἀπόξω»: Μακρυγιάννης, *έκδ.* Βλαχογιάννη, Αθήνα 1907, τ. Α', σ. 122).

22. Bakhtine (Volochinov), *Le marxisme...*, σ. 175.

23. Ο McHale δεν αναφέρει π.χ. το βιβλίο του Schmid.

24. McHale, *ό.π.*, σ. 269: «Η αποφασιστική ένδειξη για τον ΕΠΛ δε σχετίζεται τόσο με τα συντακτικά του γνωρίσματα, ούτε και με τα ἴχνη που αφήνει στο περιεχόμενο, αλλά με τα σημεία του μιμητικού του χαρακτήρα».

25. Επομένως ο Genette μπορεί φυσικότερα να οικειοποιηθεί τη διαίρεση σε επτά βαθμούς της μιμητικής κλίμακας που προτείνει ο McHale: βλ. G. Genette, *Nouveau discours du récit*, Paris, Seuil, 1983, σ. 38-39.

λόγος: discours narrativisé) σ' ένα μέσο (μετατιθέμενος λόγος: discours transposé, όπου εντάσσεται και ο ΕΠΛ) σ' ένα μέγιστο (αναφερόμενος λόγος: discours rapporté). Ωστόσο, όπως υπέδειξα πιο αναλυτικά αλλού²⁶, αυτή η τοποθέτηση του προβλήματος, που και εγώ είχα ακολουθήσει στο παρελθόν²⁷, αποβαίνει σε κάποιο βαθμό ανεπαρκής. Για δύο λόγους.

Ο πρώτος λόγος προέρχεται από το γεγονός ότι οι κατηγορίες της απόστασης και της διαπλοκής είναι κατηγορίες ασύμμετρες μεταξύ τους. Πράγματι, αν η μίμηση έχει μια γραμμική εξέλιξη, η διαπλοκή παριστάνεται σύμφωνα με ένα τριγωνικό σχήμα: στη βάση έχουμε τη διαπλοκή ελάχιστου ή μηδενικού βαθμού (αφηγηματοποιημένος και αναφερόμενος λόγος) και στην κορυφή τη διαπλοκή μέγιστου βαθμού που χαρακτηρίζει το μετατιθέμενο λόγο και ιδιαίτερα τον ΕΠΛ. Αυτό το γεγονός απαγορεύει, κατά την άποψή μου, να εγγράψουμε τα φαινόμενα διαπλοκής και επομένως τον ΕΠΛ στην κατηγορία της απόστασης με τον ίδιο τρόπο που αυτό συμβαίνει με τον αφηγηματοποιημένο και τον αναφερόμενο λόγο. Πράγματι, πώς είναι δυνατό να μετρήσουμε την απόσταση ανάμεσα σε ρηματική αναπαράσταση και ρηματική 'πραγματικότητα', αν αυτοί οι δύο όροι δεν διακρίνονται αλλά διαπλέκονται και συμπλέκονται ο ένας με τον άλλο; Ωστόσο, το να πούμε ότι ο ΕΠΛ καταργεί την κατηγορία της απόστασης έτσι όπως αυτή γίνεται παραδοσιακά (πλατωνικά) αντιληπτή, δε σημαίνει ότι αυτός δεν κατέχει πια μιμητικό χαρακτήρα. Σημαίνει μονάχα ότι η κατηγορία της μίμησης θα πρέπει να οριστεί εκ νέου με βάση το νέο αντικείμενο που αφηγείται ο ΕΠΛ, αντικείμενο που δεν είναι μονάχα λέξη αλλά είναι μάλλον η διανοητική σφαίρα και γενικότερα ο εσωτερικός κόσμος του προσώπου. Όταν ο ΕΠΛ είναι έκφραση της εσωτερικής εμπειρίας, ο βαθμός μιμητικής ικανότητάς του δεν είναι πια μέσος, αλλά μέγιστος (ανώτερος από εκείνον του αναφερόμενου λόγου). Αλλ' αυτό μας φέρνει στο δεύτερο λόγο, δηλαδή στη θέση της Cohn.

Ότι ο ΕΠΛ προσαρμόζεται καλύτερα στην έκφραση των βουβών σκέψεων παρά σ' εκείνη των προφερόμενων λέξεων είναι μια ιδέα κάθε άλλο παρά καινούρια. Τη βρίσκουμε ήδη διατυπωμένη από τη σχολή του Vossler (Kalepky, Lorck, Lerch, Walzel). Έπειτα επαναλαμβάνεται από μερικούς μελετητές όπως οι Herczeg²⁸ και Kalik-Teljaticova²⁹, και πρόσφατα ο Pascal την ανέπτυξε

26. Στο αναφερόμενο άρθρο μου Sur un rewriting, που εδώ επαναχρησιμοποιώ εν μέρει.

27. Στο άρθρο μου Le voci di Kavafis (1984): ελλ. μετ. Οι φωνές του Καβάφη, *Φιλολόγος* 44 (1986) 119-40.

28. G. Herczeg, *Lo stile indiretto libero in italiano*, Firenze, Sansoni, 1963. Βλ., π.χ., το ακόλουθο απόσπασμα σ. 188: «Αφήσαμε για το τέλος της ανάλυσής μας τα παραδείγματα του ελεύθερου πλάγιου λόγου στα οποία οι συγγραφείς προτίθενται να αναπαραστήσουν τις λέξεις και το λόγο των πρωταγωνιστών: πρόκειται για εξαιρετικές περιπτώσεις, επειδή τότε, όταν τα πρόσωπα παίρνουν το λόγο, οι συγγραφείς κάνουν χρήση του ευθέως λόγου».

29. A. Kalik-Teljaticova, De l'origine du prétendu «style indirect libre», *Le Français*

ιδιαίτερα³⁰. Όμως, αν και όλοι υπογραμμίζουν αυτή την ιδιαίτερη ικανότητα του ΕΠΛ, κανένας δεν αμφισβητεί ότι υπάρχει μια πλήρης μορφική και λειτουργική ταύτιση ανάμεσα στη ρηματική αναπαράσταση της σκέψης και εκείνη των λέξεων. Γενικά όλοι πιστεύουν (βάσει μιας αποκλειστικά γλωσσολογικής προσέγγισης των αφηγηματικών προβλημάτων, προσέγγιση που υποτιμά τις μη ρηματικές ενέργειες της εσωτερικής ζωής — ή τις θεωρεί ρηματοποιήσιμες) ότι οι σκέψεις μπορούν να παρατεθούν έτσι ακριβώς όπως συμβαίνει με τις λέξεις. Ακριβώς αυτή την εξίσωση, μέχρι χτες αδιαμφισβήτητη, ανάμεσα σε λέξεις και σκέψεις αμφισβητεί η Cohn. «Κάθε λόγος — λέει η Cohn — είναι εξ ορισμού πάντοτε ρηματοποιημένος. Όσο για το πρόβλημα αν η σκέψη είναι ή δεν είναι ρηματοποιημένη, αυτό αποτελεί σήμερα αντικείμενο συζήτησης μεταξύ των ψυχολόγων. Η κοινή γνώμη, και η πλειοψηφία των μυθιστοριογράφων, θεωρεί δίχως άλλο την εσωτερική ζωή ως μια περιοχή που περιλαμβάνει άλλα διανοητικά συστατικά (other mind stuff, κατά την έκφραση του William James). Αυτά τα συστατικά δεν μπορούν να παρατεθούν — άμεσα ή έμμεσα: μπορούν μονάχα να γίνουν αντικείμενο αφήγησης»³¹. Αυτή η παρατήρηση τροποποιεί ριζικά τους όρους του προβλήματος. Καταρχήν, όπως είναι φανερό, η κατηγορία της μιμητικής απόστασης (κατηγορία κατά τη γνώμη μου ελάχιστα χρηστική, για τους λόγους που εξέθεσα παραπάνω, όταν εφαρμόζεται σε φαινόμενα διαπλοκής) αποβαίνει εντελώς ανεπαρκής όταν έχουμε να κάνουμε με την αναπαράσταση της εσωτερικής ζωής. Αν σκέψεις και συναισθήματα δεν κατέχουν ρηματική φύση, δεν μπορούν προφανώς να είναι αντικείμενο της ρηματικής μίμησης όπως αυτή γίνεται παραδοσιακά αντιληπτή. Κατά δεύτερο λόγο, αυτή η παρατήρηση της Cohn μας οδηγεί σ' ένα νέο ορισμό της φύσης και του χαρακτήρα του ΕΠΛ (narrated monologue στη δική της ορολογία). Όχι τυχαία, αλλ' ακριβώς χάρη στο γνωστό δυϊκό και αμφίσημο χαρακτήρα του, ο ΕΠΛ αποτελεί ένα από τα πιο ικανά εργαλεία αναπαράστασης της εσωτερικής εμπειρίας. Η εσωτερική πραγματικότητα είναι εξ ορισμού μη ρηματοποιημένη, θα λέγαμε ότι 'διαφεύγει': η λέξη του αφηγητή δεν μπορεί να την προσεγγίσει — να την παραθέσει — ποτέ (τη στιγμή που την παραθέτει, τη ρηματοποιεί, και συνεπώς την προδίδει). Αλλά ο ΕΠΛ, χάρη στην αμφισημία του, μπορεί να υποβάλλει αυτή τη διαφυγή, δηλαδή

Moderne 33 (1965) 284-94 και 34 (1966) 123-36: 135: «[...] αν ο συγγραφέας θέλει να θέσει τον αναγνώστη απευθείας απέναντι στα πρόσωπα που εξομολογούνται, αυτοεπικρίνονται, ζουν την εσωτερική τους ζωή, αντικαθιστά τον πλάγιο λόγο με τον discours direct impropre [= ΕΠΛ]».

30. Βλ. Pascal, *ό.π.* Η ιδέα είναι τόσο διαδεδομένη που προκαλεί αμηχανία η εκλογή παραδειγμάτων.

31. D. Cohn, *Transparent Minds. Narrative Modes for Presenting Consciousness in Fiction*, Princeton, Princeton U.P., 1978, σ. 11.

μπορεί να αποδώσει με μια ιδιαίτερη υπαινικτικότητα τη συνείδηση του προσώπου, στα ίδια τα όρια της ρηματοποίησης, κατά τέτοιο τρόπο, που η απευθείας παράθεση δε θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί»³². Στην άμεση παράθεση, π.χ.:

(Ο Γιώργος σκέφτηκε:) *«πρέπει να κόψω το τσιγάρο»*.

οι λέξεις «πρέπει να κόψω το τσιγάρο» παρατίθενται σαν να είναι τελείως ταυτόσημες με τη σκέψη του Γιώργου, με άλλα λόγια: η σκέψη που διαπερνά το μυαλό του προσώπου είναι οι ίδιες οι λέξεις που διαβάζω πάνω στη σελίδα. Τα πράγματα είναι πολύ διαφορετικά με τον ΕΠΛ, π.χ.:

Έπρεπε να κόψει το τσιγάρο (—αυτή η σκέψη τού είχε γίνει πια μια έμμονη ιδέα)

Εδώ οι λέξεις που διαβάζουμε («έπρεπε να κόψει το τσιγάρο») δε δίνονται ως ταυτόσημες με τη σκέψη του Γιώργου, αλλά τις διατυπώνει ο αφηγητής σαν να, σαν αυτές να διαπέρασαν το μυαλό του Γιώργου. Ακριβώς όπως συμβαίνει στη μεταφορά, οι λέξεις έχουν μια σημασία διαφορετική (ή καλύτερα: μετατιθέμενη) σε σχέση με τη σημασία που η διατύπωση αυτή καθαυτή έχει την πρόθεση να εκφράσει, και επομένως μπορούν να ανακαλούν με τρόπο πλάγιο και υπαινικτικό τη σκέψη του προσώπου³³. Κατά τον McHale κανένας δεν μπόρεσε να εξηγήσει ικανοποιητικά με ποιο τρόπο το περιεχόμενο είναι συστατικό του ΕΠΛ³⁴. Κατά τη γνώμη μου αυτή η θέση της Cohn μας προσφέρει μια διαφωτιστική εξήγηση αυτού του προβλήματος, αφού μας επιτρέπει να καταλάβουμε τη λειτουργική σχέση που υπάρχει ανάμεσα στη μορφική δομή του ΕΠΛ και το εξέχον περιεχόμενό του (την εσωτερική πραγματικότητα)³⁵.

32. *Ό.π.*, σ. 103.

33. Αυτή η αναλογία μεταξύ ΕΠΛ και μεταφοράς δε δηλώνεται ρητά από την Cohn, αλλ' είναι υπονοούμενη, κατά τη γνώμη μου, στην τοποθέτησή της και στην περιγραφή του φαινομένου.

34. Βλ. McHale, *ό.π.*, σ. 272-73.

35. Με τη θέση της Cohn για τη μη ρηματική φύση της ψυχικής εμπειρίας και για τον εσωτερικό χαρακτήρα του ΕΠΛ φαίνεται να συμφωνεί και η Φαρίνου-Μαλαματάρη, βλ. π.χ. σ. 230: «Ο ΕΠΛ κατορθώνει να αποδώσει την προρρηματική ή μη αρθρωμένη σκέψη του ήρωα ως οιοδήποτε ρηματική, χωρίς, δηλαδή, να καταστρέψει την αποσπασματική εικόνα που έχει ο ήρωας στο μυαλό του και χωρίς να την προδώσει παρουσιάζοντάς την ως ρηματική (εσωτερικός μονόλογος)». Αυτό που όμως παρατηρούμε με κάποια αμηχανία είναι ότι η αναγνώριση του γεγονότος αυτού δεν την οδηγεί στο να αρνηθεί το μιμητικό κριτήριο του Genette, που αποτελεί το κύριο όργανο της ανάλυσής της. Στην πραγματικότητα η αντίθεση ανάμεσα στη θεωρία του Genette και εκείνη της Cohn είναι, στο σημείο αυτό, αξιοσημείωτη. Αν δεχτούμε τη θέση της Cohn, δεν μπορούμε μάλλον να δεχτούμε και το θεωρητικό μοντέλο του Genette, που στηρίζεται

Πριν αντιμετωπίσουμε το πρόβλημα της γέννησης του ΕΠΛ, μένει να κάνουμε τρεις παρατηρήσεις ιστορικού χαρακτήρα.

Η πρώτη αφορά το χρονικό εντοπισμό του φαινομένου. Όπως είναι γνωστό, παραδείγματα του ΕΠΛ παρατηρούνται πρώιμα —μπορούν να εντοπιστούν ως και στα αρχαία γαλλικά. Ωστόσο μονάχα στο 19ο αιώνα ο ΕΠΛ γίνεται ένα αφηγηματικό στοιχείο πρωταρχικής σημασίας. Κατά προσέγγιση μπορούμε να πούμε ότι η εξέλιξη του ΕΠΛ συμπίπτει —πράγμα ιδιαίτερα σημαντικό— με το χώρο του ψυχολογικού μυθιστορήματος (περίπου: 1850-1950), δηλαδή με το χώρο του μυθιστορήματος με εσωτερική εστίαση³⁶. Αυτό το γεγονός δικαιολογεί μια ειδική πραγμάτευση του ΕΠΛ από το 19ο αιώνα και πέρα.

Η δεύτερη παρατήρηση αφορά τους τρόπους με τους οποίους μορφοποιείται η γέννηση του ΕΠΛ. Αυτό που εκπλήσσει είναι ότι αυτό το υφολογικό-γραμματικό στοιχείο προκύπτει στην ευρωπαϊκή αφηγηματογραφία σχεδόν δίχως να το αντιληφτούμε: πρόκειται για μια σιωπηλή επανάσταση που την αντιλαμβανόμαστε με σαφήνεια μόνο εκ των υστέρων, όταν έχει ήδη συντελεστεί. Όπως παρατηρεί η Cohn, ο ΕΠΛ «δεν είχε ανάγκη μιας επανάστασης του τύπου του Joyce για να γίνει ένα δραστικό εργαλείο αναπαράστασης των λεπτών συμβάντων της εσωτερικής ζωής. Υπήρξε ένα είδος υφολογικής γέφυρας που επέτρεψε το ομαλό πέρασμα από το μυθιστόρημα του 19ου σ' εκείνο του 20ού αιώνα»³⁷.

Η τρίτη παρατήρηση αφορά ένα πρόβλημα που υπήρξε αντικείμενο συζήτησης ιδιαίτερα στις αρχές του αιώνα μας. Αναφέρομαι στη λεγόμενη μονογενετική θέση που υποστηρίχτηκε από τον Herdin και τον Walzel και που αποδίδει στη γαλλική επίδραση, και ιδιαίτερα στον Zola, την εμφάνιση του ΕΠΛ σε άλλες ευρωπαϊκές λογοτεχνίες, ιδιαίτερα στη γερμανική³⁸: μια θέση, την οποία φαίνεται να συμμερίζεται κατά κάποιον τρόπο και ο Bachtin, όταν παρατηρεί ότι ο ΕΠΛ των *Buddenbrooks* «βρίσκεται φαινομενικά υπό την άμεση επίδραση του Zola»³⁹,

---

στην παραδοσιακή εξίσωση σκέψη = λέξη. Άλλωστε, ακριβώς κάτω από την πίεση αυτής της θέσης της Cohn, το σύστημα, φαινομενικά τόσο στέρεο, τόσο σφαιρικό, του Genette, φαίνεται να κλονίζεται, όπως τεκμηριώνουν οι αναθεωρήσεις, οι χωρίς απάντηση ερωτήσεις, οι προβληματικές ανακινήσεις των θεμάτων στο *Nouveau discours du récit*.

36. Σύντομες ενδείξεις για την ιστορία του ΕΠΛ, με ιδιαίτερη αναφορά στην ελληνική αφηγηματογραφία, στο άρθρο μου «Το πρόβλημα...», σ. 299-302.

37. Cohn, *ό.π.*, σ. 115.

38. Βλ. σχετικά Lips, *ό.π.*, σ. 205-07.

39. Bakhtine (Volochninov), *ό.π.*, σ. 209. Στην πραγματικότητα ο Bachtin αναφέρει εδώ τις γνώμες του E. Lerch (οι μελέτες του Lerch που έχει υπόψη του είναι πιθανότατα τα άρθρα *Die stilistische Bedeutung des Imperfektums der Rede* ('style indirect libre'), *Germanisch-Romanische Monatsschrift* 6 (1914) 470-89 και *Ursprung und Bedeutung der sog. «Erlebten Rede»* («Rede als Tatsache»), *Germanisch-Romanische Monatsschrift* 16 (1928) 459-78.

και με την οποία φαίνεται να συμφωνεί και ο Spitzer, όταν ορίζει ως «γαλλισμό» τη χρήση του ΕΠΛ από Ιταλούς συγγραφείς όπως ο D'Annunzio και η Deledda⁴⁰. Σε γενικούς όρους μια απάντηση σ' αυτό το πρόβλημα μου φαίνεται αρκετά απλή. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η γαλλική επίδραση έπαιξε ένα σημαντικό ρόλο —όμως αυτή θα πρέπει να θεωρηθεί μονάχα ένα στοιχείο του γενικού πλαισίου. Στο βαθμό στον οποίο ο ΕΠΛ αφορά αφηγηματικές δομές βάθους, όπως η εστίαση και η διαπλοκή, δεν μπορεί βέβαια να θεωρηθεί ένα μηχανικό δάνειο από μια λογοτεχνία στην άλλη. Όσο για το νεοελληνικό χώρο, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο ΕΠΛ του Θεοτόκη πρέπει να θεωρηθεί γαλλισμός⁴¹: πρόκειται όμως για μια περίπτωση εντελώς εξαιρετική. Όσον αφορά, πάλι, την επίδραση του Zola, πιστεύω ότι οι έρευνές μου έχουν αποδείξει —τουλάχιστον για τη μετάφραση του I. Καμπούρογλου— ότι δεν μπορούμε να μιλήσουμε για επίδραση αλλά, αντίστροφα, για σαφή αντίθεση ανάμεσα στο αφηγηματικό σύστημα του γαλλικού πρωτοτύπου και εκείνο της ελληνικής μετάφρασης.

Ο υποκατάστατος λόγος

Αφού ορίσαμε κάποιες ελάχιστες θεωρητικές προϋποθέσεις και προσδιορίσαμε συνοπτικά το πεδίο της έρευνας, ερχόμαστε στο ειδικό αντικείμενο αυτού του άρθρου: με ποιο τρόπο συνέβη, συγκεκριμένα, η γέννηση του ΕΠΛ; Μια ικανοποιητική απάντηση στο ερώτημα αυτό δεν μπορεί να προκύψει μέσα από αποκλειστικά γραμματικούς όρους, όπως συνέβη στον Bally, για τον οποίο ο ΕΠΛ δεν είναι τίποτε άλλο από έναν πλάγιο λόγο από τον οποίο έχει χαθεί το εισαγωγικό *que* (πως, ότι). Αλλά μια ικανοποιητική απάντηση δεν μπορεί επίσης να προκύψει μέσα από όρους αποκλειστικά θεωρητικούς και τελικά αφηρημένους: αφού δεχτήκαμε ότι τα φαινόμενα διαπλοκής είναι ο φορέας μιας νέας σύλληψης της αφηγηματικής γραφής, μένει πράγματι να εξηγήσουμε γιατί η πιο τυπική εκδήλωση της διαπλοκής, ο ΕΠΛ, παρουσιάζει κάποια γραμματικά γνωρίσματα και όχι άλλα. Ανάμεσα στη μυωπία των γραμματικών και την πρεσβυωπία από την οποία κάποτε πάσχουν οι θεωρητικοί της λογοτεχνίας, πρέπει τελικά να αναζητήσουμε μια απάντηση ικανή να εξηγήσει το φαινόμενο στη θεωρητική σημασία του αλλά και στη γραμματική του φυσιογνωμία. Μια τέτοια απάντηση μας προσφέρεται κατά τη γνώμη μου από μια ενδιαφέρουσα υπόθεση που ο

40. L. Spitzer, Zur stilistischen Bedeutung des Imperfekts der Rede, *Germanisch-Romanische Monatsschrift* 19 (1921) 58-60: 60.

41. Ο ΕΠΛ του Θεοτόκη εφαρμόζει χωρίς εξαιρέσεις τη μετάθεση των χρόνων των ρημάτων όπως ακριβώς συμβαίνει στα γαλλικά. Αλλά γι' αυτό το φαινόμενο δεν μπορώ προς το παρόν παρά να παραπέμψω στο άρθρο μου «Un francoesismo nella narrativa neogreca» που βρίσκεται υπό δημοσίευση στα δημοσιεύματα του Πανεπιστημίου της Catania.

Bachtin σημειώνει, αρκετά βιαστικά, στο βιβλίο του *Marksizm i filosofija jazyka*, δημοσιευμένο το 1929 με το όνομα Vološinov, βιβλίο που μόνο πρόσφατα έγινε γνωστό στο ευρωπαϊκό κοινό. Κατά τον Bachtin ο ΕΠΛ κατάγεται στα ρωσικά από μια παραλλαγή του ευθέος λόγου που βρίσκουμε π.χ. στον πρώιμο Puškin (*Ο φυλακισμένος του Καυκάσου*), παραλλαγή που επονομάζεται *ρητορικός ευθύς λόγος*. Πρόκειται για έναν υποκατάστατο λόγο όπου ο συγγραφέας παρουσιάζεται στη θέση του προσώπου και λέει εκείνο που το πρόσωπο θα μπορούσε προφανώς να πει σε μια ορισμένη κατάσταση (κάτι παρόμοιο με αυτό που συμβαίνει στο δικαστήριο, όταν ο συνήγορος παίρνει το λόγο επ' ονόματι του κατηγορουμένου). Το στοιχείο που χαρακτηρίζει (ή καλύτερα: καθιστά δυνατή) αυτή τη λήψη λόγου επ' ονόματι κάποιου άλλου, έγκειται στη *ρητορική αναφώνηση* και στη *ρητορική ερώτηση*: αναφώνηση και ερώτηση που «τοποθετούνται, κατά κάποιο τρόπο, στο σύνορο μεταξύ λόγου του αφηγητή και λόγου (συνήθως εσωτερικού) του προσώπου και συχνά εισδύουν απευθείας στον ένα ή στον άλλο λόγο, δηλαδή μπορούν να οριστούν ως ερώτηση ή αναφώνηση του συγγραφέα αλλά, ταυτόχρονα, ως ερώτηση ή αναφώνηση που το πρόσωπο απευθύνει στον εαυτό του»⁴². Παραδείγματος χάρη:

(1) Στηριγμένοι στα δόρατά τους οι Κοζάκοι ατενίζουν το σκοτεινό ρεύμα του ποταμού, όπου βλέπουν να επιπλέουν τα όπλα του πειρατή μέσα στα σκοτάδια[...] Συγγνώμη, ω εσείς, ελεύθερα χωριά των Κοζάκων, κι εσύ, σπίτι των προγόνων μας, κι εσύ, ειρηνικό Don, κι εσύ, πόλεμο, κι εσείς, ωραία κορίτσια! Ο εχθρός κρυμμένος προσόρμισε στα ποτάμια μας, το βέλος βγαίνει απ' τη φαρέτρα, σφυρίζει, και πέφτει ο Κοζάκος του ματωμένου κουργάν»⁴³.

(1) S'appuyant sur leurs lances, les Cosaques observent le cours sombre du fleuve, où ils voient flotter les armes du forban, assombries par les ténèbres. [...] Pardon, ô vous, libres villages cosaques, et toi, la maison de nos ancêtres, et toi, Don paisible, et toi, la guerre, et vous, belles jeunes filles! L'ennemi caché a abordé sur nos berges, la flèche sort du carquois, siffle, et tombe le Cosaque du kourgane ensanglanté.

«Εδώ —λέει ο Bachtin— ο συγγραφέας παρουσιάζεται στη θέση του προσώπου και μας λέει στη θέση του αυτό που εκείνο θα μπορούσε ή θα έπρεπε να πει, αυτό που ταιριάζει στην περίπτωση. Ο Puškin απευθύνει χαιρετισμό στην πατρίδα επ' ονόματι του Κοζάκου». Αυτός ο υποκατάστατος λόγος απαιτεί, όπως είναι φανερό, μια πλήρη συμφωνία ανάμεσα στον αφηγητή και το πρόσωπο, δηλαδή μια πλήρη συμφωνία ανάμεσα στο λόγο του αφηγητή και εκείνο που θα μπορούσε να πει το πρόσωπο: κατά συνέπεια έχουμε «ένα φαινόμενο που στην πραγματικότητα δεν μπορεί να διακριθεί από τον ελεύθερο πλάγιο λόγο. Δεν λείπει παρά η διαπλοκή»⁴⁴.

42. Bakhtine (Volochinov), *ό.π.*, σ. 190.

43. Μεταφράζω αυτό το απόσπασμα του Puškin που παραθέτει ο Bakhtine (Volochinov), *ό.π.*, σ. 191, από τα γαλλικά.

44. *Ό.π.*

Είναι κάπως περίεργο ότι αυτή η υπόθεση του Bachtin αγνοήθηκε, ή αποσιωπήθηκε, ακόμα και σε πρόσφατες μελέτες σχετικά με το θέμα (ούτε καν μια νύξη π.χ. στο αναφερόμενο βιβλίο του Pascal)⁴⁵. Περίεργο, επειδή, αν και διατυπώνεται πολύ βιαστικά, η υπόθεση αυτή αποδεικνύεται μεγάλου ενδιαφέροντος. Για δύο λόγους:

Ο πρώτος είναι ότι αυτή η ιδέα αντιπροσωπεύει ένα κεντρικό σημείο της θεωρίας του Bachtin. Ο ρητορικός ευθύς λόγος είναι πράγματι ένα απαραίτητο ενδιάμεσο για να καταλάβουμε πώς πραγματοποιείται το πέρασμα από τη μονοφωνική στην πολυφωνική χρήση της λογοτεχνικής λέξης. Πραγματικά, αν επιχειρήσουμε να εντάξουμε αυτή τη μορφή λόγου στην τυπολογία που ο Bachtin μας παρέχει στο πέμπτο κεφάλαιο του δοκιμίου του για τον Dostoevskij, αποκτά μια νευραλγική θέση: ανάμεσα στον τύπο II (αντικειμενική λέξη: λέξη του παριστανόμενου προσώπου) και τον τύπο III (λέξη που προσανατολίζεται στην ξένη λέξη: δίφωνη λέξη)⁴⁶. Στη λέξη του τύπου II (δηλαδή ουσιαστικά στον ευθύ λόγο) η πρόθεση του συγγραφέα δεν εισδύει μέσα στη λέξη του προσώπου, αλλά «την παίρνει ως όλον και, δίχως να της αλλάξει τη σημασία και τον τόνο, την κατατάσσει στους δικούς της σκοπούς». Η λέξη του τύπου III γεννιέται τη στιγμή που αυτή η μονοφωνική λέξη γίνεται αντιληπτή ως ξένη: η συνείδηση αυτής της αποξένωσης συνεπάγεται αποστασιοποίηση, συνεπάγεται δηλαδή τη συνύπαρξη δύο προθέσεων, δύο φωνών ταυτόχρονων και παράταιρων. Ωστόσο, όπως βλέπει κανείς, δεν είναι αρκετά φανερό με ποιο τρόπο θα έπρεπε να πραγματοποιηθούν αποστασιοποίηση και αποξένωση, αν δεν οριστεί και διευκρινιστεί η προϋπάρχουσα φάση της συνένωσης και της ταύτισης. Αυτή η φάση δεν μπορεί να αντιπροσωπευθεί από τον τύπο II, επειδή στον ευθύ λόγο έχουμε σαφή διαχωρισμό ανάμεσα στη φωνή του αφηγητή και τη φωνή του προσώπου. Ο ρητορικός ευθύς λόγος έρχεται να αντιπροσωπεύσει αυτόν ακριβώς τον απόντα κρίκο. Συμπληρώνοντας έτσι τον Bachtin με τον Bachtin, μπορούμε να κατανοήσουμε καλύτερα ένα ουσιαστικό σημείο όπου η σκέψη του συμπίπτει μ' εκείνη των Φορμαλιστών: αναφέρομαι στην έννοια της αποξένωσης (*ostranenie*) που διατύπωσε ο Šklovskij διαμέσου του αντιθετικού ζεύγους *αναγνώριση/όραση*⁴⁷ και που κατόπιν διαδόθηκε πλατιά στο φορμαλιστικό χώρο απ' όπου, αρκετά πρόωμα όπως φαίνεται, την παίρνει ο Brecht⁴⁸. Η σχέση που υπάρχει ανάμεσα

45. Αποτελεί εξαίρεση η Φαρίνου-Μαλαματάρη, που αφιερώνει στο φαινόμενο αυτό κάποιες ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις.

46. Βλ. Bachtin, *Dostoevskij...*, σ. 235-352 (και ιδιαίτερα τον πίνακα στις σ. 258-59).

47. Βλ. V. Šklovskij, *O teorii prozy* (1925): ιταλ. μετ. *Teoria della prosa*, Torino, Einaudi, 1976, σ. 12 κ.ε.

48. Βλ. σχετικά T. Todorov, *Critique de la critique. Un roman d'apprentissage*, Paris, Seuil, 1984, κεφ. 2.

στον υποκατάστατο λόγο και τον ΕΠΛ είναι ουσιαστικά η ίδια σχέση που καθορίζει το ζεύγος του Brecht Einföhlung/Verfremdung. Ο ρητορικός ευθύς λόγος εφαρμόζει την ίδια μέθοδο που βρίσκουμε στην παραδοσιακή απαγγελία, όπου ο ηθοποιός ταυτίζεται εντελώς με το ρόλο του προσώπου που παριστάνει, έτσι ώστε οι δύο οπτικές γωνίες και οι δύο φωνές να αλληλοκαλύπτονται. Ο ΕΠΛ εκδηλώνει αντίθετα, όπως συμβαίνει στη Verfremdung, δύο ταυτόχρονες και όχι συμπίπτουσες φωνές⁴⁹. Για την περιγραφή του ΕΠΛ μπορεί τελικά να ισχύει κατά λέξη αυτό που λέει ο Brecht μιλώντας για την αποξένωση: «Αν ο ηθοποιός, υποδύομενος την έκφραση του άλλου, διαγράφει εντελώς τη δική του, η αποξένωση δεν παράγεται. Αυτό που πρέπει να κάνει είναι να δείξει τη διασταύρωση των δυο εκφράσεων»⁵⁰.

Ο δεύτερος λόγος ενδιαφέροντος είναι ότι, αν και η υπόθεση του Bachtin αφορά μόνο τα ρωσικά, μπορεί να επεκταθεί κατά τρόπο χρήσιμο και σε άλλες λογοτεχνίες, επειδή ο ρητορικός ευθύς λόγος είναι ένα αφηγηματικό στοιχείο πλατιά διαδεδομένο σε όλη τη ρομαντική περίοδο. Ένα πασίγνωστο παράδειγμα, αλλά όχι γι' αυτό λιγότερο ενδιαφέρον, βρίσκουμε στο τέλος του 8ου κεφαλαίου των *Promessi Sposi*:

(2) Η Lucia [...] όπως ήταν καθισμένη στο βάθος της βάρκας, ακούμπησε το μπράτσο της στο πλευρό της βάρκας, ακούμπησε στο μπράτσο της το μάγουλο, σαν για να κοιμηθεί, κι έκλαψε κρυφά.

Γειά σας, βουνά που αναδύεστε απ' τα νερά κι υψώνεστε στα ουράνια: ανόμοιες κορυφές, γνωστές σ' εκείνον που ανάμεσά σας ανατράφηκε, και χαραγμένες στη μνήμη του, όχι λιγότερο απ' την όψη των πιο αγαπητών του προσώπων: χείμαρροι, που τον πάταγό τους διακρίνει, όπως τον ήχο των σπιτικών φωνών: βίλες σπαρμένες στην πλαγιά και κάτασπρες, σαν κοπάδια πρόβάτων που βόσκουν: γειά σας! Πόσο είναι θλιβερό το βήμα εκείνου που, ανάμεσά σας αναθρεμμένος, φεύγει μακριά σας! [...] Όσο περισσότερο προχωρεί στην πεδιάδα, το μάτι του αποστρέφεται, απογοητευμένο και κουρασμένο, εκείνο το ομοιόμορφο πλάτος: [...] Αλλά όποιος δεν ώθησε ποτέ πέρα από εκείνα τα βουνά ούτε μια φευγαλέα επιθυμία [...] κι είναι αποδιωγμένος μακριά τους, από μια δόλια δύναμη! Όποιος [...] αφήνει εκείνα τα βουνά, [...] και δεν μπορεί με τη φαντασία του να φτάσει σε μια στιγμή ταγμένη για την επιστροφή! Γειά σου, γενέθλιο σπίτι, όπου, καθισμένος, με μια σκέψη κρυφή, έμαθε να ξεχωρίζει απ' τον ήχο των κοινών βημάτων, τον ήχο ενός βήματος που περίμενε με μια μυστηριώδη ταραχή. Γειά σου, σπίτι ακόμα ξένο, [...] όπου ο νους φανταζόταν μια ήσυχη ζωή και έναν αιώνιο γάμο. Γειά σου, εκκλησία, όπου τόσες φορές η ψυχή γύρισε ήρεμη, να ψάλλει τις ωδές του Κυρίου [...] γειά σου! Αυτός που σας έδινε τόση χαρά είναι παντού: και ποτέ δεν διαταράσσει τη χαρά των παιδιών του, παρά μόνο για να τους ετοιμάσει μια χαρά πιο σίγουρη και πιο μεγάλη.

Τέτοιου είδους, αν όχι τέτοιες ακριβώς, ήταν οι σκέψεις της Lucia, και λίγο διαφορετικές ήταν οι σκέψεις των άλλων δυο ταξιδιωτών, ενώ η βάρκα τούς πήγαινε, πλησιάζοντας στη δεξιά όχθη του Adda.

49. Για την αναλογία ανάμεσα στον ΕΠΛ και την απαγγελία ενός ηθοποιού βλ. και Cohn, *ό.π.*, σ. 119 και υποσ. 46.

50. Απόσπασμα παρατιθέμενο από τον Todorov, *ό.π.*, σ. 50.

Κεφάλαιο IX

Το τσίγκμα της βάρκας, καθώς έφτανε στο ακρογιάλι, τράνταξε την Lucia, που, αφού σκούπισε κρυφά τα δάκρυά της, σήκωσε το κεφάλι, σαν να ξυπνούσε.

(2) Lucia [...] seduta, com'era, nel fondo della barca, posò il braccio sulla sponda, posò sul braccio la fronte, come per dormire, e pianse segretamente.

Addio, monti sorgenti dall'acque, ed elevati al cielo; cime inuguali, note a chi è cresciuto tra voi, e impresse nella sua mente, non meno che lo sia l'aspetto de'suoi più famigliari; torrenti, de'quali distingue lo scroscio, come il suono delle voci domestiche; ville sparse e biancheggianti sul pendio, come branchi di pecore pascenti; addio! Quanto è tristo il passo di chi, cresciuto tra voi, se ne allontana! [...] Quanto più s'avanza nel piano, il suo occhio si ritira, disgustato e stanco, da quell'ampiezza uniforme; [...] Ma chi non aveva mai spinto al di là di quelli neppure un desiderio fuggitivo [...] e n'è sbalzato lontano, da una forza perversa! Chi [...] lascia que' monti, [...] e non può con l'immaginazione arrivare a un momento stabilito per il ritorno! Addio, casa natia, dove, sedendo, con un pensiero occulto, s'imparò a distinguere dal rumore de'passi comuni il rumore d'un passo aspettato con un misterioso timore. Addio, casa ancora straniera, [...] nella quale la mente si figurava un soggiorno tranquillo e perpetuo di sposa. Addio, chiesa, dove l'animo tornò tante volte sereno, cantando le lodi del Signore [...] addio! Chi dava a voi tanta giocondità è per tutto; e non turba mai la gioia de'suoi figli, se non per prepararne loro una più certa e più grande.

Di tal genere, se non tali appunto, erano i pensieri di Lucia, e poco diversi i pensieri degli altri due pellegrini, mentre la barca gli andava avvicinando alla riva destra dell'Adda.

Capitolo IX

L'urtar che fece la barca contro la proda, scosse Lucia, la quale, dopo aver asciugate in segreto le lacrime, alzò la testa, come se si svegliasse.

Ο Manzoni όχι μόνο μας λέει ότι ο ίδιος μίλησε επ' ονόματι της Lucia («τέτοιου είδους, αν όχι τέτοιες ακριβώς, ήταν οι σκέψεις της Lucia») αλλά μας λέει ακόμη ότι μπορεί να λάβει το λόγο επ' ονόματι οποιουδήποτε («και λίγο διαφορετικές ήταν οι σκέψεις των άλλων δύο ταξιδιωτών»): και μπορεί να το κάνει επειδή πρόκειται για ένα χωρίο που προϋποθέτει, ακριβώς όπως συμβαίνει στο (1), έναν ρητορικό τόπο (εκείνον του «χαιρετισμού στην πατρίδα»). Αυτό το χωρίο είναι επιπλέον ενδιαφέρον γιατί παρουσιάζει με διδακτική σαφήνεια και ένα άλλο στοιχείο που προσεγγίζει το ρητορικό ευθύ λόγο στον ΕΠΛ, τους περικειμενικούς δείκτες. Ο Manzoni, ακριβώς όπως συμβαίνει με τον ΕΠΛ, μας αφήνει να προσδιορίσουμε τη θέση του προσώπου από το περιεχόμενο που προηγείται και από εκείνο που ακολουθεί (ας προσέξουμε το γραφικό διαχωρισμό που προέρχεται από τη διαίρεση ανάμεσα στα δύο κεφάλαια και που χωρίζει —παρά την επέμβαση του αφηγητή ήδη στην τελευταία παράγραφο του κεφ. 8ου— τον υποκατάστατο λόγο από το αφηγηματικό σχόλιο)⁵¹.

51. Αυτός ο γραφικός διαχωρισμός είναι ένα περικειμενικό στοιχείο αρκετά διαδεδομένο, όπως δείχνουν τα παραδείγματα (7), (11), (20) και ίσως και (30), όπου το τυπογραφικό λευκό ανάμεσα στους στίχους 13 και 14, που διαχωρίζει την περικειμενική ένδειξη «Αυτά ό Νέρων», συμπίπτει με τη στροφική διαίρεση.

‘Όσο για τη νεοελληνική αφηγηματογραφία, την πιο συνειδητή διεκδίκηση αυτής της αφηγηματικής τεχνικής τη βρίσκουμε σ’ ένα χωρίο του *Καλόγερου*, χωρίο πολύ γνωστό σε όποιον ασχολείται με τον αυτοβιογραφισμό του Παπαδιαμάντη⁵². Στο τέλος ενός εκτεταμένου μονόλογου, όπου ο πρωταγωνιστής, ο μοναχός Σαμουήλ, καταγγέλλει τη διαφθορά της ελληνικής Εκκλησίας, ο αφηγητής μάς λέει:

(3) Ταῦτα δὲν τὰ ἐσκέπτετο ὁλα ὁ Σαμουήλ με τὴν κεφαλὴν του, ἀλλὰ τίς συγγραφεὺς ὑπῆρξεν ὅστις δὲν ὑποκατέστησεν ἐνίστε ἑαυτὸν εἰς τὰς σκέψεις τοῦ ἡρώος του; Μὲ τὴν ἄδειαν τοῦ ἀναγνώστου, παρενεβάλαμεν καὶ ἡμεῖς ὀλίγας ἰδέας ἀτομικὰς μας εἰς τὰ αἰσθήματα τοῦ ἀτυχοῦς μοναχοῦ.

Έχουμε εδώ έναν ακριβή ορισμό ante litteram του υποκατάστατου λόγου του Bachtin. Αλλ’ αυτό που ενδιαφέρει να παρατηρήσουμε, πέρα από αυτή καθαυτή τη διατύπωση, είναι το τέχνασμα που επιτρέπει στον Παπαδιαμάντη να μιλήσει στη θέση του Σαμουήλ, τέχνασμα που επιτυγχάνεται διαμέσου μιας μακράς ακολουθίας ρητορικών ερωτήσεων:

(4) ‘Αλλὰ τί νὰ εἶπη τις περὶ τῶν ἀρχιποιμένων τοῦ περιουσίῳ λαοῦ, αὐτῶν οἵτινες κουρεύουσι τὰ πρόβατα τοῦ Κυρίου, εἰς τὸ πρότυπον βασιλείου; Αὐτοὶ εἶναι οἱ μάλιστα ὑπεύθυνοι, καὶ οἱ μόνοι, τῆς παρουσίας ἐκλύσεως. Αὐτοὶ «χάριν μισθαρίου καὶ δοξαρίου» δὲν εἶναι οἱ ἀπεμπολήσαντες πᾶσαν ἀνεξαρτησίαν, πᾶσαν ἀξιοπρέπειαν, εἰς τὴν πολιτικὴν ἐξουσίαν; Αὐτοὶ δὲν εἶναι οἱ περιορίσαντες πᾶσαν αὐτῶν τὴν ἐνέργειαν εἰς τὴν ἐπίδειξιν καὶ εἰς τὸ τελετουργικὸν μόνον; Καὶ μήπως ἐκτελοῦσι τοῦλάχιστον καὶ τοὺς τύπους μετ’ ἀκριβείας καὶ εὐσυνειδησίας; Τρέχουσιν εἰς τὰ μνημόσυνα κατὰ Κυριακάς, χαρίζομενοι εἰς τὴν βλακώδη εὐπαιδοσύνην ἀμαθῶν καὶ χυδαίων ἀνθρώπων, ἐνῶ γνωστὸν εἶναι ὅτι τὰ μνημόσυνα κανονικῶς γίνονται τὰ Σάββατα ἢ καὶ τὰς καθημερινὰς τὰς ἄλλας. ‘Ανέχονται τὴν περικοπὴν ὄλων τῶν ἀκολουθιῶν, καταργήσαντες σιωπηλῶς πᾶν τυπικὸν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ. Αὐτοὶ δὲν εἶναι οἱ ὑπογράφοντες ἐγκυκλίους περὶ ὁρισμῶν καὶ διατάξεων ἐκκλησιαστικῶν καὶ εἶτα ἀυστόλως πρῶτοι αὐτοὶ παραβαίνοντες τὰς ἐγκυκλίους ἐκεῖνας; Αὐτοὶ δὲν εἶναι οἱ τοσάκις ἐγγράφως ἀπαγορεύσαντες πᾶσαν καινοτομίαν ἐν τῇ μουσικῇ, καὶ εἶτα ἡλιθίως ἀνεχόμενοι τὴν θυμικὴν παραφροσύνην, τὴν καταρρυπάνασαν βαναύσως ὄλους τοὺς ναοὺς τῆς πρωτευούσης; Αὐτοὶ δὲν εἶναι οἱ δι’ ἐγκυκλίων μὲν ἀπαγορεύοντες τὴν τελετὴν γάμων καὶ βαπτίσεων κατ’ οἶκους [...]; Αὐτοὶ δὲν εἶναι οἱ στέργοντες τὴν πληθὺν τῶν ἱερομονάχων ὡς ἐφημερίους εἰς τὰς πόλεις; Καὶ διὰ τίνα λόγον θὰ ἐσυγχωρεῖτο ὁ γάμος εἰς τοὺς ἱερεῖς, ἂν οἱ ἱερομόναχοι δὲν ἦσαν προωρισμένοι διὰ τὰ μοναστήρια, ὅπου ἔχουσι δώσει εὐχὴν ἀγνείας καὶ φυγῆς τοῦ κόσμου; Αὐτοὶ, οἱ δοκοῦντες εὐπαιδευτοὶ, δὲν εἶναι οἱ ἀνεχόμενοι ν’ ἀκούωσι τερατώδεις σολοικισμοὺς ἐν τῇ ἱερᾷ ἀκολουθίᾳ, καὶ οἱ ἴδιοι πολλὰκις σολοικίζοντες; Αὐτοὶ δὲν εἶναι οἱ προχειρίζοντες εἰς ἱερεῖς τὰ ἀμαθέστατα, τὰ φαλότατα στοιχεῖα, ἐνδίδοντες μᾶλλον εἰς τὴν πείσιν τοῦ *χαμοθοῦ* ἢ τῶ *Θεῷ* πειθαρχοῦντες; Τίς δύναται νὰ πιστεύσῃ ὅτι αὐτοὶ εἶναι χρημάτων κρείττονες καὶ ὅτι δὲν ἀληθεύει ἡ περὶ σιμωνίας φρικώδης κατηγορία, ὅταν βλέπῃ τοὺς ἀποθνήσκοντες ἐξ αὐτῶν καταλείποντας βίον πολὺν εἰς τοὺς ἀνεψιούς; Καὶ δὲν εἶναι αὐτοί, οἱ ἀρχιποίμενες τοῦ περιουσίῳ λαοῦ τοῦ Κυρίου, οἱ περιερχόμενοι πρὸς ἐνιαυσίαν κουρὰν τὰς κώμας καὶ τὰς μονὰς, ὅπου τηροῦσιν ἐν ἰσοβαρεῖ ἀρμονίᾳ, ὡς δύο ἰσορροποῦς δίσκους ζυγαριᾶς, γείτονας ἀλλήλων, τὴν κοιλίαν καὶ τὸν

52. Βλ. Ξ. Α. Κοκόλη, *Αυτο- και ετερο-βιογραφισμός στη «Φόνισσα» του Αλ. Παπαδιαμάντη*, *ΕΕΦΣΠΘ* 22 (1984) 253-78: 257-58.

θύλακον; Καί με τοιαύτας ἀρχάς, με τοιαῦτα αἰσθήματα, με τοιοῦτον βίον, πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ ἰθύνωσι καλῶς τὰ τῆς ἐν Ἑλλάδι Ἑκκλησίας; Καί δὲν εἶναι καιρὸς ἄρα νὰ σκεφθῆ ἡ Μεγάλη τοῦ Χριστοῦ Ἑκκλησία ἂν δὲν συμφέρῃ ν' ἀποσύρῃ ἀπὸ τῆς ἐν Ἑλλάδι ἀνηλίκου ἀδελφῆς τῆς τὸ αὐτοκέφαλον, τὸ ὁποῖον κατὰ συγκατάβασιν μόνον καὶ ὑπὸ ὄρους παρεχώρησεν αὐτῇ;

Ταῦτα δὲν τὰ ἐσκέπτετο ὅλα ὁ Σαμουήλ με τὴν κεφαλὴν του [...]⁵³.

Για να συλλάβουμε αυτό το φαινόμενο είναι απαραίτητο να περιγράψουμε κάπως αναλυτικότερα τα συστατικά του στοιχείου. Στο μορφικό επίπεδο το πιο χαρακτηριστικό γεγονός αποτελεί ο χειρισμός του δείκτη 2, δηλαδή του γραμματικού προσώπου. Για να έχουμε υποκατάστατο λόγο είναι απαραίτητο, όπως είπαμε παραπάνω, να υπάρχει πλήρης συμφωνία ανάμεσα στον αφηγητή και τον ήρωα: αυτό συνεπάγεται ότι το γραμματικό πρόσωπο του αφηγητή και εκείνο του ήρωα ποτέ δεν διατυπώνονται ρητά, συνεπάγεται δηλαδή τον αποκλεισμό της διατύπωσης «εγώ», διατύπωση που ορίζει κατά τρόπο μονοσήμαντο το υποκείμενο της πράξης του αφηγείσθαι και επομένως καταργεί κάθε δυνατότητα υποκατάστασης. Αν π.χ. στο (2) είχαμε «εγώ», θα είχαμε δύο δυνατότητες, που και οι δύο είναι ασυμβίβαστες με τον υποκατάστατο λόγο: ή το «εγώ» θα δήλωνε τη Lucia, οπότε θα είχαμε έναν απλό ευθύ λόγο (όχι ρητορικό): ή το «εγώ» θα δήλωνε τον Manzoni, και τότε θα βγαίναμε από την αναπαράσταση του λόγου του άλλου. Για να ορίσουμε καλύτερα τα πράγματα, είναι σκόπιμο να διακρίνουμε και στον υποκατάστατο λόγο δύο παραλλαγές —τη συγγραφική και την προσωπική— που στην πράξη συχνά αναμειγνύονται. Έχουμε τη συγγραφική παραλλαγή όταν οι μορφικοί δείκτες —και ειδικά οι γραμματικοί δείκτες 2,3,4— παραπέμπουν στον αφηγητή (που μιλάει επ' ονόματι του προσώπου): έχουμε την προσωπική παραλλαγή όταν οι γραμματικοί δείκτες παραπέμπουν και στο πρόσωπο, όταν δηλαδή ο λόγος μπορεί να διαβαστεί είτε ως (ευθύς) λόγος του προσώπου είτε ως (ρητορικός και υποκατάστατος) λόγος του αφηγητή. Έτσι οι ερωτήσεις που βρίσκουμε στο (4) μπορούν να διαβαστούν ως μορφικά διατυπωμένες είτε από τον Σαμουήλ είτε από τον Παπαδιαμάντη, και επομένως είναι προσωπικού τύπου. Αντίθετα μια ερώτηση όπως η ακόλουθη που βρίσκουμε στο (6) «Πῶς νά χάσει τὴν ἀγάπην τῆς, διὰ τὴν ὁποῖαν ἔπαθε τόσα πολλά;» είναι συγγραφικού τύπου, γιατί μπορεί μορφικά να διαβαστεί μόνο ως (ρητορικός και υποκατάστατος) λόγος του Καρκαβίτσα: για να τη διαβάζαμε και ως λόγο της Ανθής θα έπρεπε να μην είχαμε τρίτο γραμματικό πρόσωπο. Είναι φανερό ότι ένας υποκατάστατος λόγος τού καθαρά προσωπικού τύπου είναι μάλλον σπάνιος σε χωρία κάποιας έκτασης. Δεν πρέπει πράγματι να λησμονήσουμε ότι η διάκριση ανάμεσα στις δύο παραλλαγές ενεργεί πάντα υπό τον ουσιαστικά συγγραφικό χαρακτήρα αυτού του τύπου λόγου. Είναι πάντοτε ο αφηγητής που

53. Α. Παπαδιαμάντη, Ἐπαντα, κριτική έκδοση Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου, τ. Β', Αθήνα, Δόμος, 1982, σ. 328-29.

οδηγεί το παιχνίδι, είναι ο αφηγητής που υποκαθίσταται στο ρόλο του προσώπου (και όχι φυσικά το αντίστροφο) και επομένως είναι σχεδόν αναπόφευκτο να αφήνει στο κείμενο κάποιο ίχνος της παρουσίας του. Ο Puškin χαιρετά την πατρίδα με μια σύνταξη και μ' ένα ύφος που δεν μπορούν σίγουρα να είναι εκείνα των Κοζάκων· το ίδιο ισχύει και για τον Manzoni, και το ίδιο ισχύει για τον Παπαδιαμάντη που χρησιμοποιεί ένα αδιαμφισβήτητο συγγραφικό δείκτη στον οποίο θα έχουμε την ευκαιρία στη συνέχεια να επιστρέψουμε, την καθαρεύουσα.

Ένα ενδιαφέρον σημείο διαφοράς ανάμεσα στις δύο παραλλαγές προσφέρεται από το διαφορετικό χειρισμό του γραμματικού προσώπου. Στη συγγραφική παραλλαγή ο ήρωας είναι στο τρίτο γραμματικό πρόσωπο· στην προσωπική παραλλαγή, αντίθετα, ο δείκτης του γραμματικού προσώπου δεν είναι προσανατολισμένος ούτε στο Α ούτε στο Π (δεν έχουμε δηλαδή ούτε «αυτός» ούτε, a fortiori, «εγώ») αλλ' είναι υποχρεωτικά εξουδετερωμένος. Όταν ένας συγγραφέας προτίθεται να συνθέσει έναν υποκατάστατο λόγο προσωπικού τύπου, θα αποφύγει επομένως να ονομάσει το αφηγηματικό πρόσωπο με το «αυτός». Με διάφορους τρόπους: αποφεύγοντας, απλούστατα, να το ονομάσει (παράδειγμα 4: ο Σαμουήλ ποτέ δεν επονομάζεται, αντίθετα γίνεται λόγος μονάχα για τρίτους)· προσδιορίζοντάς το με περιφράσεις (παράδειγμα 2: ο Manzoni δε λέει «Lucia» ή «αυτή», αλλά: «εκείνον που ανάμεσά σας ανατράφηκε». «Γειά σου, σπίτι ακόμα ξένο, [...] όπου ο νους φανταζόταν [...]). «Γειά σου, εκκλησία, όπου η ψυχή γύρισε ήρεμη [...]» κτλ.)· διαμέσου της χρήσης του «εμείς», όπου το «εγώ» του προσώπου και εκείνο του αφηγητή μπορούν να συνυπάρχουν δίχως μορφικά να διατυπώνονται ρητά (παράδειγμα 1: «στα ποτάμια μας»)· διαμέσου της αποστροφής σε δεύτερο πρόσωπο: είναι φανερό ότι «εσύ ειρηνικέ Δον» στον Puškin και «όποιος ανάμεσά σας ανατράφηκε» στον Manzoni, προϋποθέτουν μια διατύπωση που προέρχεται από ένα «εγώ»: εκείνο που όμως ενδιαφέρει είναι ότι αυτό το «εγώ» δεν επονομάζεται, αλλά μένει μια λανθάνουσα θέση που μπορεί δυνάμει να καλύψει τόσο το «εγώ» του προσώπου, όσο κι εκείνο του αφηγητή, έτσι ώστε ο δείκτης 2 να αποβαίνει ουσιαστικά εξουδετερωμένος.

Για να αντιληφθούμε καλύτερα τις σχέσεις που διαμορφώνονται ανάμεσα στις δυο παραλλαγές, ας διαβάσουμε το ακόλουθο απόσπασμα από τη *Λυγερή* του Καρκαβίτσα, ένα μυθιστόρημα στο οποίο θα επιστρέψω συχνά, επειδή, αν και αρκετά επίπεδο και πληκτικό, αποτελεί κατά τη γνώμη μου ένα παράδειγμα ιδιαίτερα αντιπροσωπευτικό των αφηγηματικών τεχνικών της ηθογραφίας. Ο Γιώργος προσφέρει στην Ανθή την κουλούρα που κέρδισε στον ιππικό αγώνα, αλλά η Ανθή αρνείται το δώρο γιατί φοβάται τις κακογλωσσιές του κόσμου:

(5) Τὸ ἄλογον χαιρετᾷ τῷ ὄντι, ἀνακινουῦν ἐπάνω-κάτω τὴν νοήμονα κεφαλὴν του καὶ ὁ νεανίας ὄρθιος εἰς τὴς σκάλες τῆς σέλλας προσφέρει τὸ κομμάτι εἰς τὴν λυγερήν. Εἰς αὐτήν, ναί, τὴν Ἀνθήν, καὶ ὄχι ἄλλην· διότι τ' ἀποσύρει εὐθύς, μόλις ἀπλώνει τὴν χεῖρα νὰ τὸ πάρῃ αὐτή, ἢ ξετσιπωτῇ Βασιλική. Ἄλλ' ἢ Ἀνθὴ μένει ἀκίνητος. Ὅχι, Γιώργο μου, ὄχι! Δὲν εἶναι καλὸ

αυτό που κάνεις· δὲν εἶναι φρόνιμον ὅ,τι ζητεῖς νὰ κάμη ἢ ἀγάπη σου! Νὰ μὴν ἦτο κόσμος, καί, ἔπαιρνεν εὐχαρίστως ὄχι τὴν κουλούραν μόνον, ἀλλὰ σὲ τὸν ἴδιον, ὅλον εἰς τὴν ἀγκαλιάν της· ἀλλ' ἐκεῖ, ἐνώπιον τόσων βλεμμάτων, ὄχι! Τί θὰ εἰποῦν ἔπειτα οἱ γονεῖς; Τί θὰ πλάσῃ ὁ κόσμος; Τί θὰ γίνη τὸ ὄνομά της; Καλὴ εἶναι ἡ ἀγάπη, ἀλλὰ καὶ τιμημένον ὄνομα πολὺ καλλίτερον!... Καὶ ἡ λυγερή, παραλυμένη, ἤρχετο νὰ σχισθῇ ἡ γῆ κάτω ἀπὸ τοὺς πόδας της, διὰ νὰ κρύψῃ αὐτὴν μετὰ τῆς ἐντροπῆς της· νὰ μεταβληθοῦν εἰς λίθους τὰ βλέμματα τῶν τόσων ἐκεῖ θεατῶν, νὰ τὴν θάψουν ὀλοζώντανην καὶ διὰ παντός⁵⁴.

Μέχρι το δεύτερο θαυμαστικό η προσωπική παραλλαγή είναι πολύ φανερή —σε σημείο που, αν περιορίσουμε την ανάγνωση σ' αυτές τις πρώτες γραμμές, έχουμε την εντύπωση ενός μονόλογου (ευθέως λόγου) της Ανθῆς⁵⁵. Το πέρασμα από τη μια στην ἄλλη παραλλαγή συμβαίνει στην επόμενη φράση που συνδέει προσωπικά στοιχεία (την αποστροφή σε δεύτερο γραμματικό πρόσωπο: «σὲ τὸν ἴδιον») με συγγραφικά στοιχεία (το τρίτο γραμματικό πρόσωπο για να δηλώσει τον ἥρωα: «ἔπαιρνε»). Αρκεῖ λοιπὸν νὰ ἐξαλείψουμε ὅλα τὰ στοιχεία που χαρακτηρίζουν τὴν προσωπικὴ παραλλαγή (ουσιαστικά τὴν αποστροφή στον Γιώργο), κι ἔχουμε τὴν καθαρὴ συγγραφικὴ παραλλαγή του υποκατάστατου λόγου. Εἶναι ακριβῶς αὐτὸ που συμβαίνει στις ἐπόμενες φράσεις (ἀπὸ «ἀλλ' ἐκεῖ» κ.ε.), καὶ εἶναι ἐπίσης αὐτὸ που συμβαίνει μερικὲς σελίδες παρακάτω, ὅταν ἡ Ανθὴ σκέφτεται ξανά τὴ σκηνὴ του δώρου καὶ ὁ εσωτερικὸς της μονόλογος αναμορφώνεται στο σύνολό του μέσω της συγγραφικῆς παραλλαγῆς:

(6) —“Ἐπρεπε νὰ τὸ πάρω κι ἄς χανόταν ὁ κόσμος· ἔλεγε ἀποφασιστικῶς.

‘Ἀλλ’ εὐθὺς ἤρχετο δριμύς ἐλεγχος τῆς ἀποφάσεώς της αὐτῆς τὸ παρθενικὸν κοικινάδι ἐπὶ τοῦ προσώπου καὶ σχεδὸν τὴν ἀπέπνιγε. Τί νὰ κάμη; Νὰ τὸ δεχθῇ ἐκεῖ, ἐμπρὸς τόσου κόσμου· νὰ προδώσῃ μόνῃ τὸ αἶσχος της· νὰ λησμονήσῃ τοὺς γονεῖς, τ’ ὄνομά της! “Ὅχι! ποτέ! ἄς ἐχάνετο καλλίτερα ἡ ἀγάπη...

‘Ἀλλὰ καὶ πάλιν δὲν τὸ εὗρισκε καλὸν τοῦτο. Πῶς νὰ χάσῃ τὴν ἀγάπην της, διὰ τὴν ὁποῖαν ἔπαθε τόσα πολλά; Πῶς ν’ ἀφήσῃ νὰ τῆς φύγῃ δυσηρεστημένος ὁ Γιώργης, διὰ τὸν ὁποῖον καθ’ ἡμέραν τόσας ἐπιπλήξεις ἐδέχετο παρὰ τῶν οἰκείων της; Πῶς νὰ τὸν ὑποφέρῃ ξένον καὶ ἀδιάφορον, ἀφοῦ συνήθισε νὰ τὸν θεωρῇ ἀφωσιωμένον πλέον σύντροφον; “ὦ, ὄχι! Ὅθι κάμη τ’ ἀδύνατα δυνατὰ νὰ τὸν συναντήσῃ· νὰ τοῦ εἴπῃ τὴν αἰτίαν, διὰ τὴν ὁποῖαν δὲν ἔλαβε τὴν προσφορὰν του: «Μὴ μοῦ χολιᾶς, Γιωργάκη μου, γι’ αὐτό... Δὲ μὲ θές νὰ εἶμαι φρόνιμη;». Καὶ νὰ τοῦ διηγηθῇ τὴν νέαν, τὴν μεγάλην συμφορὰν, ἡ ὁποῖα τοὺς ἠπέιλει. “Ἔτσι ἡ λυγερὴ σκεπτομένη ἔφθασεν εἰς τὸ σπίτι της. (σ. 359-60).

54. Α. Καρκαβίτσα, *Τα Ἄπαντα* ἀναστύλωσε καὶ ἔκρινε Γ. Βαλέτας, τ. Β', Αθήνα, Γιοβάνης, 1973, σ. 354. Στο εἰς οὗτοι παραπομπές στο κείμενο της *Λυγερῆς* θα γίνονται με ἀπλή ἐνδειξη της σελίδας.

55. Αὐτὴ ἡ εντύπωση προέρχεται καὶ ἀπὸ τὴν χρῆση της ἀνωνομίας του πρώτου γραμματικὸυ προσώπου (Γιώργου μου) το ὁποῖο, ὅπως εἰπώθηκε παραπάνω, ἀποκλείεται στον υποκατάστατο λόγο. Πράγματι, αὐτὸ το «μου» εἶναι ἓνα στοιχεῖο που δυσχεραίνει τὴν ἀνάπτυξη του υποκατάστατου λόγου: εἴτε το ἀποδώσουμε στὴν Ανθὴ, εἴτε το ἀποδώσουμε στον ἀφηγητὴ (καὶ τελικὰ εἶναι αὐτὴ ἡ δευτέρη ἀπόδοση που υποβάλλεται ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα) ἀποβαίνει ἓνα στοιχεῖο με μονοσήμαντο προσανατολισμὸ που δύσκολα συνδυάζεται με τον 'ἀπὸ κοινού' χαρακτήρα του υποκατάστατου λόγου.

Έχουμε επισκοπήσει τα μορφικά (γραμματικά και υφολογικά) στοιχεία που χαρακτηρίζουν τον υποκατάστατο λόγο και που ορίζουν τις δύο βασικές παραλλαγές του. Ωστόσο, όπως προκύπτει από τα αναφερόμενα παραδείγματα, οι μορφικοί δείκτες, αν και είναι απαραίτητοι, αυτοί καθαυτοί δεν επαρκούν για να χαρακτηρίσουν ένα λόγο ως υποκατάστατο. Πράγματι, η προσωπική παραλλαγή, όπως δείχνουν τα παραδείγματα (1), (2), (4) και το πρώτο μέρος του (5), δεν μπορεί να διακριθεί από τον ευθύ λόγο: αρκεί σε έναν ευθύ λόγο να μη διατυπώνεται ρητά το πρώτο γραμματικό πρόσωπο, για να είναι αυτός ο λόγος μορφικά όμοιος με έναν υποκατάστατο λόγο. Ούτε τα πράγματα είναι πιο σαφή με την άλλη παραλλαγή, τη συγγραφική (παράδειγμα 6· δεύτερο μέρος του 5), όπου μονάχα το περικείμενο (δηλαδή ένας συμπληρωματικός δείκτης που δεν ανήκει στη μορφική δομή του λόγου) δηλώνει τη θέση του προσώπου. Αν έλειπαν επαρκείς ενδείξεις από το περικείμενο, τίποτε δε θα μπορούσε να διακρίνει μορφικά τον υποκατάστατο λόγο από τον καθαρό λόγο του αφηγητή, αφού και στις δύο περιπτώσεις όλοι οι μορφικοί δείκτες είναι προσανατολισμένοι στο Α.

Για να ορίσουμε τον υποκατάστατο λόγο, για να διακρίνουμε πού τελειώνει αυτός ο τύπος δυικού λόγου και πού αρχίζουν οι μονοφωνικοί λόγοι του προσώπου και του αφηγητή, πρέπει λοιπόν να ανατρέξουμε σ' έναν άλλο δείκτη, που δεν αφορά τη μορφή αλλά τη σημασιολογική θέση του λόγου —πρέπει δηλαδή να ανατρέξουμε στο δείκτη 1, το θεματικό-αξιολογικό. Πράγματι, αντίθετα απ' ό,τι συμβαίνει στο Π και στο Α, όπου αυτός ο δείκτης έχει ένα μονοσήμαντο προσανατολισμό, στον υποκατάστατο λόγο ο θεματικός δείκτης είναι υποχρεωτικά εξουδετερωμένος, δηλαδή είναι κοινός και στο Π και στο Α. Ο υποκατάστατος λόγος δεν μπορεί ποτέ να εξαλείψει —εκτός κι αν μεταμορφώνεται σε κάτι το διαφορετικό— την παρουσία μιας σκέψης, ενός διανοητικού τόπου όπου αφηγητής και πρόσωπο μπορούν να ενταχθούν και να ταυτιστούν απόλυτα. Αυτός ο διανοητικός τόπος είναι ακριβώς ο κοινός τόπος (*locus communis*) που αποτελεί το υποχρεωτικό θέμα (*argumentum*) κάθε ρητορικής ερώτησης⁵⁶. Είναι σκόπιμο λοιπόν να υπογραμμίσουμε αμέσως ότι ο υποκατάστατος λόγος, που πραγματοποιείται με την αποφασιστική βοήθεια της ρητορικής ερώτησης και αναφώνησης, δεν μπορεί να θεωρηθεί όργανο αυθεντικής ψυχολογικής ανάλυσης. Οι αναλύσεις που επιτρέπει η ρητορική πραγμάτευση διατηρούν πάντα ένα «δημόσιο» χαρακτήρα, που οφείλεται στη μεσολάβηση του συγγραφέα-ρήτορα ο οποίος πάντοτε μεταθέτει την ειδική περίπτωση σ' ένα γενικό πεδίο. 'Ο,τι

56. Βλ. πρόχειρα H. Lausberg, *Elemente der literarischen Rhetorik* (1967): ιταλ. μετ. *Elementi di retorica*, Bologna, Il Mulino, 1969, σ. 57-60· C. Perelman, L. Olbrechts-Tyteca, *Traité de l'argumentation. La nouvelle rhétorique*: ιταλ. μετ. *Trattato dell'argomentazione. La nuova retorica*, I, Torino, Einaudi, 1976, σ. 88 κ.ε. (και ιδιαίτερα τις σ. 188-89).

βρίσκεται κάτω από την κηδεμονία της ρητορικής δεν μπορεί να δώσει μεγάλη προσοχή στις ιδιαιτερότητες, σε συγκεκριμένες περιπτώσεις, στις εξαιρέσεις. Είμαστε τελικά πολύ μακριά από τα κριτήρια του μιμητικού ρεαλισμού, που προσπαθεί να αναπαραστήσει την εσωτερική ζωή στο ανεπανάληπτο παρόν της. Στον υποκατάστατο λόγο σκέψεις και συναισθήματα μπορούν να εκδηλωθούν μόνο υπό τον όρο ότι έρχονται στο φως και αντιμετωπίζουν το κοινό με μια καθώς πρέπει έκθεση. Ο χαρακτήρας δεν είναι λοιπόν μιμητικός, αλλά μεταθετικός: όσο περισσότερο αυξάνει ο εσωτερικός βρασμός, τόσο περισσότερο αρθρωμένος και εμφατικός πρέπει να είναι ο ρητορικός λόγος που τον εκφράζει.

Ο υποκατάστατος λόγος δεν έχει γενικά προκαλέσει την αρμόδια προσοχή, είτε, φαντάζομαι, εξαιτίας της γνωστής υποτίμησης της ρητορικής που εκδήλωσε η ιδεαλιστική κριτική στο όνομα της 'ειλικρίνειας', είτε επειδή, όπως θα δούμε, αυτός ο λόγος συχνά εξομοιώθηκε, λανθασμένα, με τον ΕΠΛ. Αλλά εδώ συμβαίνει ότι με την ανακάλυψη ενός άγνωστου μικροβίου: αρκεί να εξακριβωθεί η ταυτότητά του και καταλήγουμε να το βρίσκουμε παντού.

Μια περίπτωση πολύ ενδιαφέρουσα είναι εκείνη του Παπαδιαμάντη. Η Φαρίνου-Μαλαματάρη παρατήρησε ότι «η συλλογιστική διαδικασία της Φραγκογιαννούς δεν παρουσιάζεται με ΕΠΛ, αλλά με κλασικότερους τρόπους, όπως π.χ. με εσωτερικό μονόλογο», και ότι «η γλώσσα που χρησιμοποιείται σ' αυτόν [τον εσωτερικό μονόλογο] ταυτίζεται με τη γλώσσα της καθημερινής ομιλίας του ήρωα». Αλλά μετά προσθέτει:

Οι σκέψεις της Φραγκογιαννούς, εντούτοις, και όταν τοποθετεί το γενικό πρόβλημα που αντιμετωπίζουν τα κορίτσια και οι οικογένειές τους (3, 433-34), και όταν διατυπώνει τη συλλογιστική της πριν να κάνει το πρώτο της έγκλημα [3, 446-47], παρουσιάζουν το εξής παράδοξο: είναι διατυπωμένες σ' ένα υψηλό ρητορικό ιδίωμα, άσχετο από το καθημερινό ιδίωμα της Φραγκογιαννούς, όπως είναι γνωστό από το διάλογο, και ανάρμοστο για ιδιωτικές σκέψεις⁵⁷.

Παρατήρηση σωστή, που όμως επιδέχεται μια μικρή διόρθωση: το φαινόμενο που περιγράφει η Φαρίνου-Μαλαματάρη δεν είναι «παράδοξο». Πρόκειται αντίθετα για υποκατάστατους λόγους εντελώς κανονικούς (η ίδια η Φαρίνου-Μαλαματάρη μιλάει, σε κάποιο σημείο, για «ένα είδος υποκατάστατου ευθέος λόγου»)⁵⁸, που αναλογούν πλήρως με ό,τι συναντήσαμε π.χ. στο (4). Μια που αναγνωρίσαμε την πρωτεύουσα σημασία του υποκατάστατου λόγου, αυτός δε θα μας εμφανίζεται στο εξής ως μια εξαίρεση, αλλά μάλλον ως ένας κανόνας εκείνης της αφηγηματογραφίας 'ηθών' από την οποία γεννιέται το καθαυτό ψυχολογικό μυθιστόρημα. Ολόκληρο το πρώτο μέρος της *Φόνισσας* που καλύπτουν οι νυχτερινές αναμνήσεις

57. Φαρίνου-Μαλαματάρη, *ό.π.*, σ. 234.

58. *Ό.π.*, σ. 235.

της Φραγκογιαννούς εμφανίζεται, από αυτή την άποψη, ως μια εκτεταμένη εισχώρηση στον εσωτερικό κόσμο της πρωταγωνίστριας που γίνεται με βάση μια διαδικασία υποκατάστατου τύπου. Στο μεγαλύτερο μέρος αυτών των σελίδων μιλάει ο αφηγητής, που μας αφηγείται στην άψογη καθαρεύουσά του τις σκέψεις και τις αναμνήσεις της ηρωίδας⁵⁹. Αλλά αυτό το αφήγημα διασπείρεται από μια σειρά περικειμενικών ενδείξεων («'Ολ' αυτά τὰ ἐνθυμείτο, καὶ οἶονεὶ τὰ ἀνέζη ἢ Φραγκογιαννού»: «Οἱ λογισμοὶ καὶ αἱ ἀναμνήσεις της, ἀμαυραὶ εἰκόνες τοῦ παρελθόντος, ἤρχοντο ἀλλεπάλληλοι ὡς κύματα μέσα εἰς τὸν νοῦν της, πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν τῆς ψυχῆς της»: «'Εως ἐδῶ εἶχον φθάσει αἱ ἀναμνήσεις καὶ οἱ λογισμοὶ τῆς ἀγρυπνούσης γραίας», κτλ.): περικειμενικές ενδείξεις που δηλώνουν ακριβώς ότι ο αφηγητής μιλάει στη θέση της πρωταγωνίστριας. Ἐνα παράδειγμα:

(7) Ἡ Χαδοῦλα ἢ Φράγκισσα, ἂν καὶ πολὺ μικρά, ἦτον γεννημένη τότε, καὶ τὰ ἐνθυμείτο ὄλ' αὐτά, τὰ ὅποια διηγείτο ἀργότερα ἢ μάννα της. Ὑστερον, ὅταν ἐμεγάλωσε, κ' ἔγινε δεκαεπτὰ χρόνων, καὶ εἰρήνευσαν ὅπως οὖν τὰ πράγματα, κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Κυβερνήτου, τὴν ὑπ'ἀνδρυσαν οἱ γονεῖς της, καὶ τῆς ἔδωκαν ἄνδρα τὸν Γιάννην τὸν Φράγκον, ἐκεῖνον τὸν ὅποιον ἡ σύζυγός του ἐπώνομασεν ἀργότερον «τὸν Σκοῦφον» καὶ «τὸν Λογαριασμόν».

Τὰ δύο ταῦτα παρακώμια δὲν τοῦ τὰ εἶχε δώσει ἄνευ λόγου ἢ σύζυγός του, ἢ Χαδοῦλα. Σκοῦφον τὸν εἶχεν ὀνομάσει, ἀκόμη πρὶν τὸν ὑπανδρευθῆ, ὅταν τὸν εἰρωνεύετο συνήθως, μὲ τὴν παρθενικὴν πονηρίαν της —χωρὶς νὰ προγνωρίζῃ ὅτι αὐτὸς θὰ ἦτον ἡ τύχη της καὶ ὁ καλὸς της— ἐπειδὴ, ἀντὶ φεσίου, ἐφόρει εἶδος μακροῦ σκούφου, τεφροκοκάνου, μὲ κοντὴν φούνταν. «Λογαριασμόν» τὸν ὀνόμασεν ἀργότερα, ἀφοῦ τὸν ὑπανδρεύθη, ἐπειδὴ συνήθιζε πολλὰκις τὴν φράσιν, «αὐτὸς εἶν' ὁ λογαριασμός», καὶ διότι, ἄλλως, δὲν ἠδύνατο ὀρθῶς νὰ λογαριάσῃ οὔτε ποσὸν δι' ὀλίγους παράδες, οὔτε δύο ἡμεροκάματα. Ἄν ἔλειπεν αὐτή, θὰ τὸν ἐγελοῦσαν καθημερινῶς ποτὲ δὲν θὰ τοῦ ἔδιδαν σωστὸν τὸν κόπον του εἰς τὰ πλοῖα, εἰς τὸ καρινάγιο ἢ εἰς τὸν ἀρσανά, ὅπου εἰργάζετο ὡς μαραγκὸς ἢ ὡς καλαφάτης.

Εἶχεν ὑπάρξει ἐπὶ μακρὸν χρόνον μαθητὴς καὶ κάλφας τοῦ πατρός της, ἐξασκούντος τὴν ἴδιαν τέχνην. Ὅταν τὸν εἶδεν ὁ γέρον τὸσον ἀπλοϊκόν, ὀλιγαρκῆ καὶ μετριόφρονα, τὸν ἐξετίμησε, καὶ ἀπεφάσισε νὰ τὸν κάμῃ γαμβρόν. Ὡς προῖκα τοῦ ἔδωκε μίαν οἰκίαν ἐρημον, ἐτοιμόροπον, εἰς τὸ παλαιὸν Κάστρον, ὅπου ἐκατοικοῦσαν ἕνα καιρὸν οἱ ἄνθρωποι, πρὸ τοῦ '21. Τοῦ ἔδωκε κ' ἕνα ὄνοματι Μποστάνι, τὸ ὅποιον εὐρίσκετο ἀκριβῶς ἔξω τοῦ ἐρήμου Κάστρου, ἐπὶ τινος κρημνώδους ἀκτῆς, καὶ ἀπέιχε τρεῖς ὥρας ἀπὸ τὴν σημερινὴν πολίχνην. Ὅμοίως κ' «ἕνα πινάκι χωράφι», ἕν ἀγριοχώραφον, τὸ ὅποιον ἀμφεσβῆθει ὁ γείτονας ὡς ἰδικόν του· οἱ δὲ ἄλλοι γείτονες ἔλεγον ὅτι καὶ τὰ δύο χωράφια διὰ τὰ ὅποια ἐμάλυναν οἱ δύο ἦσαν καταπατημένα, καὶ ἦσαν «καλογερισκά», ἀνήκοντα εἰς μίαν διαλυθεῖσαν Μονήν. Τοιαύτην προῖκα ἔδωκεν ὁ γερο-Σταθαρός εἰς τὴν θυγατέρα του. Ἄλλως αὕτη ἦτο μοναχοκόρη. Διὰ τὸν ἑαυτὸν του, τὴν συμβίαν καὶ τὸν υἱόν του, εἶχε κρατήσει τὰς δύο νεοδημήτους οἰκίας εἰς τὴν νέαν πόλιν, τὰ δύο ἀμπέλια πλησίον ταύτης, δύο ἐλαιῶνας, καὶ ὀλίγα χωράφια —καὶ ὅσα μετρητὰ εἶχεν.

*

Ἐως ἐδῶ εἶχαν φθάσει αἱ ἀναμνήσεις τῆς Φραγκογιαννοῦς, τὴν νύκτα ἐκείνην⁶⁰.

59. Πρόκειται με ἄλλα λόγια για ἐκείνη τὴν αφηγηματικὴ τεχνικὴ που ἡ Cohn ὀνόμασε «psycho-narration»: γι' αὐτὸ τὸ θέμα βλ. τις ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις τῆς Μαρίας Ηλιοῦ, *Parola d'altri e pensiero d'altri nella narrativa di Papadiamandis*, Padova 1985-86, (διπλωματικὴ ἐργασία).

60. Ἐκδ. Τριανταφυλλόπουλου, ὁ.π., τ. Γ' (1984), σ. 420-21.

Φυσικά ένας τέτοιος υποκατάστατος λόγος που συνεχίζεται επί σελίδες δεν μπορεί να έχει εκείνη τη μορφική σταθερότητα που συναντούμε π.χ. στους δύο μονόλογους της Φραγκογιαννούς που αναφέρει η Φαρίνου-Μαλαματάρη. Πρόκειται μάλλον για ένα φαινόμενο διάσπαρτο στο κείμενο, για έναν υποκατάστατο λόγο που μπορεί διαρκώς να παραχωρεί τη θέση του στον απλό ευθύ λόγο ή στο αφηγηματικό σχόλιο ή μπορεί κάποτε και να συγχέεται με τον ΕΠΛ. Ωστόσο η ρητορική στάση του αφηγητή που μιλάει επ' ονόματι της πρωταγωνίστριας είναι το κυρίαρχο γνώρισμα του μυθιστορήματος. Όλα αυτά δεν πρέπει να μας εκπλήσσουν, αν θεωρήσουμε ότι έχουμε τελικά να κάνουμε με ένα 'δικαστικό' μυθιστόρημα, του οποίου κεντρικό θέμα είναι το έγκλημα. Για να ορίσουμε καλύτερα ποιο είναι αυτό το τέχνασμα του Παπαδιαμάντη, είναι αρκετό να σκεφτούμε τι θα γινόταν *Ἡ Φόνισσα* αν η αφήγηση περιοριζόταν στην καθαρή έκθεση των γεγονότων, σε μια *fabula nuda* που καταγράφει ψυχρά τα συμβάντα να επρόκειτο για ένα αστυνομικό έγγραφο. Είναι ο ίδιος ο Παπαδιαμάντης που μας υποβάλλει αυτό το ενδιαφέρον πείραμα, όταν η Φραγκογιαννού, «κατά την πρώτην ανάκρισιν», καταθέτει «τὰ γνωστά ἤδη γεγονότα, ἄνευ τῆς ἔσωτερικῆς ψυχολογίας των»:

(8) [...] ὅτι δηλ. αὐτή, ἐκεῖ ποῦ ἔπλυνε, «σὺν ἀπέρασε τὸ μεσημέρι, κ' ἐπέινασε, κ' ἡ κόρη τῆς ἢ Κρινιώ εἶχεν ὑπάγει στὸ σπίτι νὰ φέρῃ τὸ φαί, καὶ σὺν ἀργοῦσε, καὶ αὐτὴ εἶχε παραπεινάσει —καὶ τὴν εἶχαν καταζαλίσει τὸ πλῆθος ἐκεῖνο τὰ παιδιὰ καὶ τὰ κορίτσια, ποῦ ἐχαλνοῦσαν τὸν κόσμον μὲ τὰ παιγνίδια καὶ τίς ἀταξίες τους μὲς στὴν αὐλή, καὶ γύρω-γύρω στὸ λαδαριεῖο, καὶ γύρω-τριγύρω στὴν καρούτα, καὶ στὸ πηγάδι σιμά· εἰς τὰς φρονίμους νοουθεσίας τῆς αὐτά, κακομαθημένα, τὴν ἐπεριγελοῦσαν καὶ τὴν ἠρέθιζαν, καὶ τὴν ἔκαμνον νὰ χάσῃ τὴν ὑπομονὴν —ὄλα τ' ἀνωτέρω ἐπεβεβαίωσε κ' ἡ Κρινιώ, ἡ κόρη τῆς— τότε αὐτὴ, καταζαλισμένη καὶ μὴ δυναμένη νὰ σταθῇ στὰ πόδια τῆς ἀπ' τὴν πείνα, ἀπεφάσισε νὰ ὑπάγῃ στὸ σπίτι, διὰ νὰ φάγουν ὄλοι μαζί ἐκεῖ, ν' ἀπαλλάξῃ καὶ τὴν Κρινιώ ἀπὸ τὸν περισσὸν κόπον τῆς μεταφορᾶς τοῦ φαγητοῦ, καὶ αὐτὴ νὰ ἡσυχάσῃ πρὸς ὦραν καὶ νὰ ξεποστᾶσῃ. Ἐξῆλθε λοιπὸν τῆς αὐλῆς, κ' ἔκλεισε τὴν θύραν μὲ τὸ μάνδαλον. Ὅταν, μετὰ τὸ γεῦμα, ὡς μίαν ὥραν ἀργότερα, ἐπέστρεψαν εἰς τὴν αὐλήν, μαζί μὲ τὴν Κρινιώ, κατ' ἀρχὰς δὲν ὑπόπτεισαν τίποτε, κ' ἐπανελάβον τὴν ἐργασίαν των. Ὁ θόρυβος τῶν παιδιῶν εἶχε κοπάσει πρὸς ὦραν τότε. Ὅταν ὅμως μετ' ὀλίγον ἐχρειάσθη ν' ἀντλήσουν νερὸν ἀπὸ τὸ φρέαρ, τότε τὸ «γιουρδέλι», ἤτοι τὸ ἀντλήμα τῆς Κρινιώ, προσέκρουσεν εἰς στερεὸν σῶμα ἐντὸς τοῦ ὕδατος, καὶ αὐτὴ ἐν ἐκπλήξει καὶ φόβῳ ἔκραξε τὴν μητέρα τῆς. Τότε αἱ δύο ὁμοῦ ἀνεκάλυψαν τὸ σῶμα τῆς μικρᾶς κόρης ἐπιπλέον, ἢ μᾶλλον βυθισμένον ἤδη ἐντὸς τοῦ ὕδατος». (Αὐτ., 472-73)

Αν παραβάσουμε αυτόν τον τύπο γραφής μ' εκείνον του (7) —ή, ακόμα καλύτερα, μ' εκείνον των δύο μονόλογων (σ. 433-34 και 446-47) που αναφέρει η Φαρίνου-Μαλαματάρη— έχουμε, το ένα δίπλα στο άλλο, δύο στάδια γραφής εντελώς διαφορετικά: από τη μια μεριά μια ρητορική μηδενικού βαθμού (στην πραγματικότητα ποτέ δεν μπορούμε να μιλήσουμε κυριολεκτικά στη λογοτεχνία για μηδενικό βαθμό, αλλά μονάχα για μια τάση περισσότερο ή λιγότερο αισθητή: η *fabula nuda* είναι πάντοτε *fabula*)⁶¹, όπου αυτό που μετράει είναι τα απλά, τα

61. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα για το παρατιθέμενο απόσπασμα, το οποίο παρουσιάζει μια

γυμνά γεγονότα· από την άλλη μεριά μια *fabula ornata*, όπου αυτό που έχει σημασία δεν είναι τόσο τα γεγονότα όσο μάλλον η ερμηνεία τους, η εσωτερική διεργασία που τα προσδιορίζει και τα δικαιολογεί, όπου τελικά το ενδιαφέρον δε διευθύνεται προς αυτό που έκανε η Φραγκογιαννού, αλλά προς το 'γιατί' και, επομένως, προς το ηθικό πρόβλημα (ένοχη ή αθώα;). Τώρα, τι είναι αυτό που επέτρεψε στον Παπαδιαμάντη να περάσει από τη 'γραφή' των γυμνών γεγονότων σ' εκείνη την 'επανεγγραφή' που είναι *Ἡ Φόνισσα*, αν όχι ακριβώς η υιοθεσία του διανοητικού ενδύματος του συγγραφέα, του ορατοῦ, που καλείται να διερμηνεύσει τις ψυχικές αιτίες δίχως να μείνει στο απλό επίπεδο των γεγονότων; Αλλά η παρατήρηση αυτή δεν αφορά μονάχα τον Παπαδιαμάντη: είναι η ρητορική που ορίζει τη μεγάλη 'ηθική' στροφή της ευρωπαϊκής αφηγηματογραφίας προς την ανάλυση των ηθών. Και στο χώρο της νεοελληνικής αφηγηματογραφίας δεν μπορούσε να συμβεί τίποτε διαφορετικό: μόνο στο όνομα της ρητορικής ηθογραφία μπορούσε να μεταμορφώσει το ιστορικό μυθιστόρημα περιπέτειας και φυγής σε μια (ρητορική) εξερεύνηση της ψυχής, της ιδεολογίας, της κοινωνίας.

Ο Παπαδιαμάντης αντιπροσωπεύει ένα από τα πιο 'υψηλά' (δηλαδή: πιο συνειδητά) σημεία αυτής της στροφής· αλλά για να περιγράψουμε τις διαστάσεις του φαινομένου με κάποια εξαντλητικότητα, χρειάζεται να ρίξουμε μια ματιά σε πιο 'χαμηλά' σημεία. Και αυτή είναι η περίπτωση του Καρκαβίτσα.

Η Πολίτη παρατήρησε ότι στη *Λυγερή* «αντίθετα με τη σύμβαση του αστικού μυθιστορήματος, ο συγγραφέας δεν δίνει στο έργο του για τίτλο το όνομα της ηρωίδας του», αλλά χρησιμοποιεί ένα «σχήμα» ή «στερεότυπο» που «στη λαϊκή παράδοση δεν εξατομικεύεται ποτέ» και που «είναι πιο σημαντικό από το συγκεκριμένο άτομο»⁶². Αυτό το στερεότυπο περιγράφεται στις πρώτες σελίδες του μυθιστορήματος όπως θα συνέβαινε σε μια εγκυκλοπαίδεια ή σ' ένα λεύκωμα:

(9) 'Η 'Ανθή ἦτο τέλειος τύπος μιᾶς λυγερῆς τοῦ χωρίου. Εἶχεν ὕψηλόν καὶ ἀνδρικὸν κάπως τὸ ἀνάστημα· τὸ στήθος εὐρωστον· τὴν μέσην περιεσφιγμένην καὶ λυγρὰν. Ἡ κεφαλὴ τῆς ὠραία, ἐστηρίζετο ἐπὶ λείου τραχήλου χυνομένου ἐπὶ πλαστικωτάτου κορμοῦ. Εἶχεν ἠνωμένα μαῦρα φρύδια, κάτω τῶν ὁποίων μάτια κατάμαυρα, γεμᾶτα ἀπὸ λάμψιν καὶ μυστήριον, ἐκρύπτοντο ὀπίσω ἀπὸ μακρὰς βλεφαρίδας. Εἶχε τὴν μύτην εὐγραμμον, εἰς πτερύγια ὀμαλῶς καμπυλωτά, ἀνακινούμενα εἰς ἀνησυχίας στιγμὴν. Τὸ στόμα τῆς μικρόν, δακτυλιδένιον στόμα, μ' ἓνα

σκόπιμη ανάπλαση των γεγονότων και κάποιο αδρό στοιχείο ψυχολογικής ανάπτυξης (π.χ.: «καταζαλισμένη καὶ μὴ δυναμένη νὰ σταθῆ στὰ πόδια τῆς ἀπ' τὴν πείνα, ἀπεφάσισε [...]»). Ωστόσο ο βασικός χαρακτήρας αυτού του αποσπάσματος παραμένει, τουλάχιστον ως μακροσκοπική τάση, εκείνος της *fabula nuda*: αυτό στο οποίο αποβλέπει η αφήγηση είναι η γυμνότητα των γεγονότων παρά η ανάλυση των ψυχολογικών αιτίων, τα οποία τελικά αφήνονται στις εικασίες του αναγνώστη.

62. Τζ. Πολίτη, Η μυθιστορηματική κατεργασία της ιδεολογίας: Ανάλυση της «Λυγερής» του Ανδρέα Καρκαβίτσα, *ΕΕΦΣΠΘ* 20 (1981) 315-51: 317.

χαμόγελο επάνω του, τὸ ὁποῖον ἠύξανε τὴν καλλονὴν, ὅπως σταγῶν δρόσου αὐξάνει τὴν καλλονὴν τοῦ ρόδου. Κι ἔφερε μὲ χάριν ἐπάνω της ἡ λυγερὴ φουστάνι ἀπὸ κλαδωτὴν διάναν ὀλιγόπτυχον καὶ σάκκον ὁμοιόχρωμον, σφιγμένον εἰς τὸ στῆθος καὶ τοὺς καρπούς τῶν χειρῶν.

Ἔιχε τὴν κεφαλὴν ἀσκεπῆ, μὲ τὰ κατὰμαυρα μαλλιά χωρισμένα εἰς τὴν μέσην καὶ ὀπίσω πίπτοντα εἰς δύο πλεξίδας μακράς, ζευγαρωμένας εἰς τ' ἄκρα διὰ κυανῆς ταινίας. Ἐπὶ τοῦ αὐτῆς τοῦ σώματος, ὅπως ἐκάθητο, καὶ τῆς ἀπλῆς ἐνδυμασίας της, πτυχομένης ἐδῶ κι ἐκεῖ, καὶ μὲ τὰς χεῖρας συνηνωμένας περὶ τὸ παιδίον, μὲ τὴν ρεμβώδη ἔκφρασιν τῆς ἀναμονῆς ἐπὶ τοῦ προσώπου, ἐφαίνετο ἀρχαία Ἑλληνίδος ἀγάλμα, ζητούσης φιλοξενίαν. Ὁ νοῦς της ἠκολούθει τὴν φορὰν τοῦ βλέμματος, τὸ ὁποῖον διέτρεχε τὴν χαλκιδώδη αὐλὴν, τὸ πηγᾶδι μὲ τὰ κρημισμένα χεῖλη του δεξιᾶ, τὴν πυκνόφυλλον συκῆν ἀριστερά, ὑψηλὰ τὴν μουχλιασμένην σκεπὴν γειτονικοῦ σπιτιοῦ, χρυσομένην ὑπὸ τοῦ δύνοντος ἡλίου, καὶ ἀνεπαύετο ἀπέναντι ἐπὶ τοῦ κοινορτώδους δρόμου. (σ. 312).

Εἶναι φανερό ὅτι σε μια τέτοια κατάσταση τὸ πρόσωπο εἶναι μονάχα ἓνα ἀπλό παράδειγμα (exemplum), στερημένο ἀπὸ κάθε πραγματικὴ ψυχικὴ υπόσταση. Εἶναι φανερό ὅτι αὐτές οἱ λέξεις «δεν λένε τίποτα γιὰ τὴν Ανθή Στριμμένου»⁶³. Ποιο θὰ εἶναι ἐπομένως τὸ χρέος τοῦ μυθιστοριογράφου, ἀν ὄχι νὰ καταστήσει ἀφηγηματικὰ πιστευτὸ ἓνα ἀνάλογο πρόσωπο-στερεότυπο, ἐφοδιάζοντάς το μὲ προσωπικότητα, μεταμορφώνοντας τὸ «ειδύλλιον» σε «ρεαλιστικὸ μυθιστόρημα», ἐντάσσοντας τὸν ἄχρονο «κόσμο της υπαίθρου» στὴν ιστορικὴ σύγκρουση μὲ τὸν «κόσμο τοῦ ἔμπορα»; Ἀλλὰ ἀς διαβάσουμε σχετικὰ τὴν ἀκόλουθη, νευραλγικὴ παρατήρηση τῆς Πολίτη:

[...] τὸ ρεαλιστικὸ μυθιστόρημα ἀπαιτεῖ τὴ διαρκὴ ἀναπαράσταση τῆς σκέψης, ἀφοῦ τὸ δράμα σε μεγάλο μέρος βασίζεται στὴν ψυχικὴ σύγκρουση τῆς ηρωίδας μὲ τὸ κοινωνικὸ καὶ οικογενειακὸ περιβάλλον, ποῦ τὴν υποχρεώνει νὰ συμπεριφέρεται σε ἀντίθεση μὲ τὴ ροπὴ τῶν συναισθημάτων της. Ἡ σύγκρουση δὲν μπορεῖ νὰ υλοποιηθεῖ μυθιστορηματικὰ, παρὰ μόνον ἀν λειτουργήσει ἓνας ἐσωτερικὸς λόγος ποῦ θὰ ἀναφέρεται στὸ *σιωπηλὸ* δράμα τῆς ηρωίδας⁶⁴.

Παρατήρηση αὐτὴ καθαυτὴ ἀπόλυτα σωστὴ, ἀλλὰ ποῦ ἐδῶ φαίνεται ἐκτὸς τόπου, γιὰτὶ περιγράφει κάτι ποῦ συμβαίνει ἀλλοῦ —καὶ δε συμβαίνει στὴ *Λυγερή*. Ἐδῶ ὁ ἐσωτερικὸς κόσμος τῆς ηρωίδας δὲν εἶναι ποτέ, δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ποτέ, πραγματικὰ ἐσωτερικὸς, ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἡ Ανθή εἶναι ἀναπόφευκτα καὶ προπαντὸς «ἡ λυγερή»: ἡ *fabula nuda* κατευθύνεται βέβαια πρὸς τὸ στάδιο τοῦ *ognatus*, πρὸς τὸ στάδιο τῆς ρητορικῆς ἀνάλυσης, ἀλλὰ δὲν μπορεῖ νὰ προσεγγίσει, σ' αὐτὸ τὸ στάδιο, τὴν ἐσωτερικὴ *σιωπηλὴ* ἐμπειρία. Τὸ δίλημμα ἀγάπη/συμφέρον, π.χ., μπορεῖ νὰ ἀναλυθεῖ μόνον βάσει τῶν γενικευμένων ὀρων τῆς ρητορικῆς ψυχολογίας. Στὸ (6) ἔχουμε ἀκριβῶς ἓνα παράδειγμα αὐτῆς τῆς μεθόδου. Ἐχουμε μιὰ ρητορικὴ ἐρώτηση (ἀν εἶναι νόμιμο νὰ δέχεσαι σε δημόσιο χῶρο πρόταση γάμου) καὶ ἔχουμε ἐπίσης τὴν ἀναμενόμενη ρητορικὴ ἀπάντηση («Ὁχι! ποτέ!»). Φυσικὰ ἡ ἀπάντηση μπορεῖ νὰ ἀντιστραφεῖ: ἀρκεῖ νὰ ἀναδιατυ-

63. Ὁ.π., σ. 321.

64. Ὁ.π., σ. 325.

πώσουμε την ερώτηση («Πώς ν' αφήση [...]; Πώς νὰ τὸν ὑποφέρῃ ξένον καὶ ἀδιάφορον [...]; "Ω, ὄχι!»). Ἡ ψυχολογικὴ ἔρευνα τοῦ Καρκαβίτσα δὲν προχωρεῖ πέρα ἀπὸ τὴν κατασκευὴ ἀνάλογων ρητορικῶν 'διλημμάτων'. Ἀν λοιπὸν λάβουμε ὑπόψιν τὴν κεντρικὴ σημασία ποὺ ἔχει στο κείμενο ἡ ρητορικὴ στάση τοῦ ἀφηγητή, ἡ χρῆση ἐνός κατ' ἐξοχὴν ρητορικοῦ εκφραστικοῦ οργάνου ὅπως ἡ καθαρεύουσα θὰ μας φανεῖ ἀπόλυτα φυσικὴ. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀποψὴ μποροῦμε νὰ πούμε ὅτι, ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι υποστηρίζει ἡ Πολίτη, ἡ χρῆση τῆς καθαρεύουσας δὲν «εἶχε ἀνασταλτικὴ ἐπίδραση στὴν εξέλιξη τοῦ ἐλληνικοῦ μυθιστορήματος»⁶⁵: ἀντίθετα αὐτὴ ἡ χρῆση συμβάλλει στο δημιουργικὸ στάδιο τῆς ρητορικῆς ἐπεξεργασίας, στάδιο διαμέσου τοῦ οἰοῦ πρὲς νὰ περάσει ἡ ἀφηγηματικὴ ἐμπειρία πρὶν φτάσει στο καθαυτὸ ψυχολογικὸ μυθιστόρημα⁶⁶.

Δὲν ἐκπλήσσει, ἐπομένως, ὅτι ὁ υποκατάστατος λόγος εἶναι στὴ *Λυγερή* ἓνα προνομιούχο καὶ κυρίαρχο ἀφηγηματικὸ εργαλεῖο: σὲ σημεῖο ποῦ ἡ σύνδεση ἀνάμεσα σὲ στερεότυπο καὶ υποκατάστατο λόγο μπορεῖ κάποτε νὰ παρατηρηθεῖ στὴ στιγμὴ τοῦ μοντάζ: πρῶτα ὁ ἀφηγητὴς περιγράφει τὸ στερεότυπο (στο ἀκόλουθο παράδειγμα μέχρι «εἰς ἄλλην φωλεάν»), καὶ κατόπιν (στο τέλος τοῦ ἀποσπάσματος) αὐτὸ τὸ στερεότυπο γίνεται θέμα ἐνός ρητορικοῦ υποκατάστατου λόγου:

(10) Ἔπαρχει εἰς τὴν ζωὴν τῆς νεάνιδος κάποια στιγμὴ, κατὰ τὴν ὁποῖαν αἴφνης καὶ ἀπροσδοκῆτως ἀπὸ τὸ παραμικρὸν γεγονὸς ἀφυπνίζεται τὸ λανθάνον ἐνστικτον. Τότε τὸ πατρικὸν σπῖτι φαίνεται εἰς αὐτὴν στενόν, φυλακὴ αὐτόχρημα· αἱ σοβαραὶ ὄψεις τῶν γερόντων

65. Ὁ.π., σ. 326.

66. Ἡ ἰδέα ὅτι ἡ καθαρεύουσα εἶναι λιγότερο κατάλληλη ἀπὸ τὴ δημοτικὴ νὰ εκφράσει τὶς σκέψεις τοῦ προσώπου (βλ. π.χ. Πολίτη, Ὁ.π., σ. 325: «Ἡ Λυγερὴ δὲν μπορεῖ νὰ σκέφτεται στὴν καθαρεύουσα») εἶναι μὴ κοινοτοπία, ἓνας τυπικὸς 'ρεαλιστικὸς' μῦθος, πολὺ διαδεδομένος στὴ λογοτεχνικὴ κριτικὴ, ὄχι μόνον τῆς νεοελληνικῆς, ποῦ θὰ ἔπρεπε νὰ υποβληθεῖ σὲ συζήτηση καὶ ἐπαλήθευση. Ἀν εἶναι πράγματι ἀλήθεια ὅτι ἡ σκέψη δὲν ἔχει ρηματικὸ χαρακτήρα, πρὲς νὰ πούμε ὅτι οἰοῦ ὅτι ὅποιαδήποτε γλῶσσα (δημοτικὴ ἢ καθαρεύουσα) εἶναι αὐτὴ καθαυτὴ ἀκατάλληλη νὰ τὴν εκφράσει, καὶ μάλιστα ὅτι τὰ 'δημοτικὰ' ἢ 'προφορικὰ' στοιχεῖα, δηλαδὴ τὰ πιο 'μιμητικὰ' σύμφωνα με τὴν παραδοσιακὴ ἔννοια τοῦ ὄρου στοιχεῖα, εἶναι τὰ λιγότερο κατάλληλα, ἐπειδὴ εἶναι πάντοτε νὰ τὴν ρηματοποιήσουν. Ἡ δημοτικὴ, ὅταν χρησιμοποιεῖται κατὰ τρόπο ἀδιάκριτο καὶ ὁμοιογενή, ἐνέχει ὄντως τὸν κίνδυνον νὰ περιορίσει σὲ ἐπιφανειακὴ μιμητικὴ γραμμικότητα τὸ υπαινικτικὸ παιχνίδι τῆς διαπλοκῆς, ἐνέχει δηλαδὴ τὸν κίνδυνον νὰ παραθέσει αὐτὸ ποῦ δὲν μπορεῖ νὰ παραθεθεῖ ἀλλὰ μπορεῖ μόνον σχεδόν νὰ παραθεθεῖ. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ὀπτικὴ γωνία ἡ ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς ἀφηγηματογραφίας προσφέρει ἰσως μὴ πολὺ ἐνδιαφέρουσα ἐνδειξη. Τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ ζωὴ καὶ τὴν συνεπαγόμενὴ ἀνανέωση τῶν ἀφηγηματικῶν τεχνικῶν συντελεῖται ἀπὸ συγγραφεῖς ὅπως ὁ Βιζυηνός καὶ ὁ Παπαδιαμάντης, οἱ οἱ ποτε δὲν ἀπαρνοῦνται κατὰ τρόπο ριζικὸ τὴν χρῆση τῆς καθαρεύουσας. Ἀντίθετα, αὐτὴ ἡ ἀνανέωση δὲν συντελεῖται ἀπὸ τὴ δημοτικὴ κατεύθυνση ποῦ ἀντιπροσωπεύουν συγγραφεῖς ὅπως ὁ Ψυχάρης καὶ ὁ Εφταλιώτης, οἱ οἱ ποτε, ἀπὸ ἀφηγηματικὴ σκοπία, εἶναι στὴν πραγματικὴν ἰδιαιτέρα συντηρητικοί, παρὰ (ἢ ἀκριβῶς ἐξαιτίας;) τῆς 'ζωηρότητας', τῆς 'γραφικότητας', τῆς 'φυσικότητας' τῆς γλώσσας.

άνυπόφοροι, ή ζωή εκείνη, από την όποίαν έφυγαν πλέον αί όνειροπολήσεις, αί πλάνας, αί αδιάκοποι περί μεταβολής έλπίδες, πολύ μονότονη.

Τήν γαλήνην του πατρικού ασύλου ή νεάνις αποστέργει μετά βαρυθυμίας, όπως αποστέργει τó πουλί τόν κλωβόν του. Βιάζεται να φύγη τó τρυφερόν πουλάκι, να καθήση επί άλλου κλαδίσκου, τόν όποϊον φαντάζεται χλοεώτερον, σκιερώτερον, εύτυχέστερον πάντοτε του πατρικού. Καί όνειροπολεί αδιακόπως τόν άγνωστον σταυραετόν, εκείνον που θ' άνοιξη μίαν ήμέραν τās ισχυράς πτέρυγās του και θά τήν συνεπάρη μακράν, εις άλλον βίον, εις άλλην φωλεάν. Τούτο συνέβαινε τώρα και εις τās ψυχās τών παρθένων. Εύρισκον πολύ άρμοδιώτερα τά σπιτάκια τών νέων εκείνων, δια να περάσουν τήν ζωήν των, πολύ εύτυχέστερον τόν έαυτόν τους, αν τούς έπερίμεναν έμπρός εις τήν θύραν, δια να τούς δεχθούν μόλις πεζεύσαντας και να τεθοῦν άφρόντιδες υπό τās περιποιήσεις και τās διαταγās των.

Ή Άνθη δέν έσκέπτετο τούτο όλιγώτερον τών άλλων. Τούναντίον ήτο εκεί έμπρός της ό άγαπημένος και ήσαν ζωηρότεροι οι πόθοι και τά όνειρά της. "Αν αί άλλαι δέν ήξευρον τόν λυτρωτήν σταυραετόν, αύτή τόν έγνώριζε κι εύρισκε μάλιστα ότι έβράδυνε να έλθη. "Αχ, κινήσου, καυμένη σταυραετέ! "Άνοιξε τά φτερά σου κι έλα πάρε τήν φέρε τήν εις άλλους τόπους, όπου άφθονεί ό κισσός και ό μύσχος, και μη τήν άφίνεις εις αύτόν τόν μπουφον Νικολόν, ό όποϊός θα τήν μαράνη με τó πρώτον φίλημά του!... (σ. 352-53)

Παραθέτω και ένα άλλο παράδειγμα, όπου το μοντάζ είναι κάπως λιγότερο μηχανικό:

(11) 'Ο κυρ Παναγιώτης ήσύχασε κάπως. Τῶ δντι δέν ήτο άστοχος ή σκέψις τής γυναικός του. Ή έρχομένη Κυριακή ήτο ή τελευταία ήμέρα του 'Απριλίου. Μετ' αύτήν ήρχιζεν ό Μάϊος, κατά τó διάστημα του όποίου γάμοι δέν γίνονται εις τά χωρία. "Αν θ' άνέβαλλον τήν τέλεσιν αύτου, έπρεπε να περιμεινουν μέχρι του 'Ιουνίου. 'Αλλά τότε ήρχιζε τó καλοκαίρι και αί έργασίαι, ώστε κατ' ανάγκην ή άναβολή θα διεδέχτο τήν άναβολήν μέχρι του 'Οκτωβρίου. Ποίος όμως έμπαινει έγγυητής εις τούς άτυχείς γονεΐς, ότι καθ' όλον αύτό τó διάστημα τά πράγματα θα έμενον έως εκεί; "Αν δέν θα έκοινολογοῦντο εις τήν κωμόπολιν οι έρωτες τής 'Ανθής και του Γιώργου ή αν οὔτοι δέν θα προέβαινον εις κανέν άπερίσκεπτον κίνημα;

Οί γέροντες καθ' όλην τήν νύκτα δέν ήδυνήθησαν να κοιμηθούν από τās σκέψεις αύτάς.

Η διευκρινιστική πληροφορία (το Μάιο «γάμοι δέν γίνονται εις τά χωρία») μοιάζει μια τυπική εξήγηση που ο συγγραφέας δίνει στον αναγνώστη (είναι μάλλον απίθανο να προέρχεται από τον κυρ Παναγιώτη, όπως εξίσου είναι απίθανο ο ίδιος να προσδιορίσει τόν εαυτό του και τη γυναίκα του με την έκφραση «τους άτυχείς γονεΐς»). Πρόκειται για μια πληροφορία του αφηγητή που τείνει να γίνει θέμα ενός υποκατάστατου λόγου — πράγμα που δεν κατορθώνεται πλήρως επειδή ο αφηγητής δεν μπορεί να αρνηθεί στον εαυτό του το ρόλο του σχολιαστή και του πανεπόπτη, πρόκειται με άλλα λόγια για μια περίπτωση *παρέμβασης* που οφείλεται στο ένστικτο επιβίωσης του αδιάκριτου παραδοσιακού αφηγητή.

Ένα χαρακτηριστικό στοιχείο του υποκατάστατου λόγου αποτελεί η συχνή χρήση της θαμιστικής αφήγησης⁶⁷: σκέψεις και συναισθήματα δε γεννιούνται από

67. Γι' αυτό τον όρο (Genette: *récit itératif*) βλ. Φαρίνου-Μαλαματάρη, *ό.π.*, σ. 83 και *passim*.

το *hic et nunc* του προσώπου, αλλά κατατάσσονται σε τάξεις ανάλογων συνθηκών, ανάγονται σ' ένα είδος αυτόματης αντίδρασης που λαμβάνει χώρα «πάντοτε», «συχνά», «κάθε φορά που» παρουσιάζεται μια ορισμένη κατάσταση. Αυτό το φαινόμενο είναι εύκολα κατανοητό: μια κατάσταση που επαναλαμβάνεται ν φορές ισοδυναμεί μ' έναν κοινό τόπο. Παραδείγματος χάρη:

(12) Διὰ τὸν καρρολόγον παντοῦ καὶ πάντοτε ἦτο καιρὸς γι' ἀγάπες. Ὅταν ἐπρόκειτο νὰ φράξῃ τρύπαν τινὰ τοῦ σακκίου ἢ τυχὸν κατὰ τὴν φόρτωσιν ἐσχίζετό που τὸ φόρεμά του, ἐνθυμείτο εὐθὺς τὴν πρόθυμον ἐργατικότητα τῆς Βασιλικῆς. Ἔ, πῶς θὰ τὸ ἔρραφτε χαρούμενη μὲ τὰ μασουρωτὰ δάκτυλά της ἢ παρθένος!... (σ. 388)

(13) Ἀνέτελλε τώρα ἡ παραμονὴ τοῦ νέου ἔτους. Ἀπὸ τοῦ γάμου της ἡ Ἀνθὴ ἠρίθμει τὸν ὄγδοον μῆνα καὶ πολλαὶ συμπτώσεις ἐπειθον τὴν πολύπειρον Φρόσω, ὅτι ἡ ἀνεψιά της ἐμελλε τάχιστα νὰ γίνῃ μήτηρ. Διὰ τοῦτο δὲν παρέλειπε καμμίαν εὐκαιρίαν διὰ νὰ προεισαγάγῃ, οὕτως εἶπεῖν, αὐτὴν διὰ λόγων καὶ παραδειγμάτων εἰς τὸν μέλλοντα βίον της· νὰ τῆς ὑποδεικνύῃ τὰ νέα της καθήκοντα. Ἡ Ἀνθὴ ἤκουε τοὺς λόγους τῆς θείας της μετὰ τινος γλυκείας χαρᾶς, ἀλλὰ καὶ περισσοῦ τρόμου. Ποῖον ἄρᾳ γε θὰ ἦτο τὸ ἄγνωστον, τὸ ὁποῖον μετ' ὀλίγον θ' ἀπεκαλύπτετο ἐνώπιόν της; Θὰ ἦτο μέγας ὁ ἀγὼν καὶ θὰ ἦτο εὐτυχὲς τὸ ἀποτέλεσμά του; Θ' ἀπελάμβανε θλίψεις ἢ χαρὰς ἐξ αὐτοῦ;... Μόνον αἱ ἰδέαι αὗται κατεῖχον τώρα τὸν νοῦν της καὶ ἐβασάνιζε δι' ἐρωτήσεως τὴν Φρόσω. (σ. 409-10)

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον ἔχει μια περίπτωση ὅπως η ἀκόλουθη:

(14) Καί, ὡσάκις οἱ καρρολόγοι ἤρχοντο εἰς τὴν κωμόπολιν, εἴτε διὰ νὰ μεταβοῦν εἰς ἄλλα χωρία εἴτε καὶ ὅπως ἀναπαύσων ἐπὶ μικρὸν τ' ἄλογά των, ὁ Βρανὰς δὲν ἐπήγγαιεν εἰς τὸ σπίτι του ν' ἀποζέψῃ... Τί νὰ κάμῃ τάχα, ἀφοῦ αὐριον πρωτ-πρωτὶ πάλιν θὰ ἔφευγε μὲ τὸν Δημήτρη. (σ. 388)

Εδώ ἔχουμε ὅλα τα χαρακτηριστικά του ΕΠΛ: νὰ σημειωθεῖ ιδιαίτερα η διάσταση ἀνάμεσα στο σύστημα των ρηματικῶν χρόνων («θὰ ἔφευγε») καὶ το σύστημα των δεικτικῶν («αὐριον»). Τυπικὰ λοιπὸν πρόκειται γιὰ ἕναν ΕΠΛ εντελῶς κανονικό, ὁμως η θαμιστικὴ ἐνδειξη («ὡσάκις») μας λέει ὅτι αὐτὴ η σκέψη του Βρανὰ δεν εἶναι ἄλλο παρά μια αυτόματη αντίδραση, πράγμα που ἐξασθενεῖ, ἀν δεν ἀπατώμαι, τὴν ἐνταση της ψυχολογικῆς διεΐσδυσης.

Γεγονός εἶναι ὅτι το φαινόμενο της υποκατάστασης παρουσιάζει διακλαδώσεις καὶ διακυμάνσεις που δεν εἶναι εύκολο νὰ σχηματοποιήσουμε με ακρίβεια. Δεν παρουσιάζεται μονάχα στην κλασικὴ του μορφή, σε αποσπάσματα που εύκολα απομονώνονται ὅπως π.χ. συμβαίνει στην περίπτωση του Manzoni, ἀλλὰ εἶναι μια λανθάνουσα τάση που μπορεῖ διαρκῶς νὰ ἀναδύεται. Ἀρκεῖ ὁ ἀφηγητὴς νὰ 'περιγράψει' τις σκέψεις ἐνός προσώπου καὶ νὰ προκύψει μια ἀναφήνηση ἢ μια ἐρώτηση, γιὰ νὰ δημιουργηθεῖ αυτόματα μια ἀμφισημία (ἢ, πράγμα που εἶναι τὸ ἴδιο, η υποψία μιας ἀμφισημίας): εἶναι πάντοτε λόγος του ἀφηγητῆ ἢ πρόκειται γιὰ δικό του λόγο; Τα ἀκόλουθα παραδείγματα μποροῦν νὰ δώσουν μία ἰδέα του φαινομένου:

(15) Ἡ γόησσα, τακτικὸς φοιτητῆς τῆς ἐκκλησίας, ἐλεύθερος ἐρμηνευτῆς τῶν ἐκκλησιαστικῶν κανόνων, ἐφρόντιζε πάντοτε νὰ ἐφαρμόζῃ τούτους ἐπὶ τοῦ ἀτόμου της. Μπά, κι ὁ ἀφέντης ὁ Χριστὸς ἔτσι ἀγωνιζόταν κι ἐκοπίαζε γιὰ τὸν κόσμον!... (σ. 312)

(16) Ἡ Ἀνθὴ ἐθύμωσε διὰ τοῦτο κι ἐκοκάνισεν ἀκόμη περισσότερον, ἐνοήσασα ὅτι ἀπεκαλύφθη ἡ ἀδυναμία της. Μὰ πῶς τὰ μαντεύει αὐτὰ ποῦ ἔχει σφαλισμένα μέσα της, ἡ μάγισσα! ἔ; (σ. 317)

(17) [...] ἐπερίμενεν ἡ λυγερὴ ν' ἀκούσῃ ἐπαίνους μᾶλλον περὶ τοῦ Γεωργίου, ἂν ὑποτεθῆ ὅτι ἐγνώριζέ τι, καὶ ὄχι περὶ τοῦ Νικολοῦ. Ποιὸς ἔμπορεῖ νὰ εἰπῆ, ὅτι τὸ φεγγάρι λάμπει καλύτερα ἀπὸ τὸν ἥλιον; (σ. 320)

(18) Ἐγωνίζετο ὅτι ἡ ὀργὴ της δὲν ἦτο ἀκίνδυνος. Καλύτερον νὰ ἔχη κανεὶς νὰ κάμῃ μὲ τὸν διάβολον παρὰ μὲ τοιαῦτα ὄντα. (σ. 320)

(19) ἩΞευρε τὸν Νικολὸν ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν ὑπρέτην τοῦ πατρὸς της· ρυπαρόν, ἄθλιον, ἀπόζοντα πάντοτε πετρελαίου καὶ σαρδέλλας· ἓνα ζῶον, τέλος, ποῦ ἔχει μόνον μορφὴν ἀνθρώπου καὶ δὲν εἶναι προωρισμένον διὰ τίποτε ἄλλο παρὰ διὰ νὰ δουλεύῃ τὴν οἰκογένειάν της. Καὶ αὐτὸν τὸν ἄνθρωπον τῶρα ἤρχιζον νὰ τὸν παριστάνουν ὡς ἔκτακτὸν τι καὶ νὰ θέλουν νὰ τὸν πάρῃ ἄνδρα της. Αἶ, μὰ εἶναι νὰ δαμονιζέται κανεὶς!... (σ. 330)

(20) Μέχρις οὐ ἠνάγκασε τὴν λυγερὴν νὰ τρέχῃ νύχτα-μεσάνυχτα εἰς τὸ παράθυρον διὰ ν' ἀκούῃ τὸ τραγούδι του. Νὰ παραιτῆ τὴν ἐργασίαν της, νὰ παραβλέπῃ τῆς μητρὸς της τὴν ἐπίβλεψιν καὶ νὰ τρέχῃ τὴν ἡμέραν, διὰ νὰ τὸν ἴδῃ διαβαίνοντα εἰς τὴν ἀγοράν. Καὶ τώρα, νά, τὴν κατάντησεν, ὥστε νὰ θεωρῆ μεγίστην συμφορὰν τὸν ἀποχωρισμὸν του. Ἄχ, Παναγία μου, σῶζε τοὺς ἀπειλούμενους ἐραστάς!...

Θορυβώδεις κροταλισμοὶ ἀπέσπασαν τὴν Ἀνθὴν ἀπὸ τὰς λυπηρὰς σκέψεις της. (σ. 331)

(21) Τὰ χριστιανικὰ της αἰσθήματα ἐνετείνοντο. Ἡσθάνετο ροπὴν εὐγνωμοσύνης μεγάλης πρὸς τὸν ἅγιον, ὄχι τόσον διὰ τὸ θαῦμα του, ὅσον διότι ἐγένετο πρόξενος τόσης χαρᾶς καὶ ἀγαλλιάσεως τῶν χριστιανῶν! Τῶν χριστιανῶν καὶ αὐτῆς τῆς ἰδίας, τὴν ὅποιαν, ὅταν ἐπιστρέψῃ ἀπὸ τὸ πανηγύρι, θὰ τριγυρίσουν αἱ φίλαι της περιέργοι, ν' ἀκούσουν τὰς ἐντυπώσεις της. Καὶ πόσαι, πόσαι θὰ λυπηθοῦν καὶ θὰ κλαύσουν, διότι δὲν ἦσαν μαζί της!

Ἔτσι ἐσκέπτετο ἐπὶ τόσας ἡμέρας ἡ Ἀνθὴ. (σ. 335)

(22) Ὁ Γιώργης τὴν εἶχεν εἰδοποιήσει, ὅτι θὰ ἐπήγαιεν εἰς τὴν πανηγύριν μετὰ τῶν φίλων του· ὅτι θὰ ἐπιλάλει μάλιστα καὶ τὴν κουλούραν. Καὶ ἡ Ἀνθὴ ἐλογάριαζε νὰ τὸν ἀπολαύσῃ ἐκεῖ, μέσα εἰς τὸν κόσμον καὶ τὸν θόρυβον, ὅπου δὲν προσέχει κανεὶς τί κάμνει ὁ ἄλλος, μακρὰν τῶν βλεμμάτων τῆς μητρὸς της. Νὰ στριμωχθῆ πλησίον του μέσα εἰς τὴν κυματοῦσαν φορὰν τῆς λιτανείας. Νὰ τοῦ προσμεδιάσῃ ἀπὸ πλησίον καὶ ν' ἀκούσῃ ἓνα του λόγον ἀγάπης ἀπὸ ἐκείνους, τοὺς ὁποίους μόνος αὐτὸς γνωρίζει νὰ προφέρῃ μὲ τόσην γλύκαν. Νὰ τὸν καμαρώσῃ τέλος ἐπὶ τοῦ Μαῦρου του, διαπρέποντα μεταξὺ τῶν λοιπῶν παλληκαρίων. Ἄλλ' ὁ Νικολός, παρουσιασθεὶς αἴφνης ἐμπρός, διέλυσε καὶ αὐτὴν της τὴν ἐλπίδα. Ἄ, πάρα πολὺ σκανδαλωδῶς ἤρχισε νὰ συνεμπαίνῃ εἰς τὴν ζωὴν της αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος!... (σ. 343)

(23) Ὁ Βρανὰς δὲν ἐκινήθη, δὲν ἐσήκωσε μάτια ν' ἀτενίσῃ τὸ ἀγγελικὸν πρόσωπον, τὸ ὅποιον μετὰ φόβου καὶ ἀφοσιώσεως τὸν προσέβλεπε. Δὲν ἔκαμε κανὲν κίνημα παραδοχῆς ἢ ἀρνήσεως εἰς τοὺς λόγους τῆς λυγερῆς, ἀλλὰ παρῆλθεν, ἐξακολουθῶν νὰ μετρᾷ τὸ μῆκος τῶν παπουτσιῶν του πάντοτε... ὦ, ἦτο φοβερὰ ὠργισμένος!... (σ. 363)

(24) Ἀφοῦ ὁμως εἶδε τόσον πλῆθος ἀκόμη, κατελήφθη ὑπὸ ἀθυμίας. Ὅλα στραβὰ λοιπὸν πηγαίνουν σήμερα!... (σ. 363)

(25) 'Εσυλλογίζετο μετὰ τρόμου μήπως ὁ Βρανᾶς κρατήσῃ τὴν ὄργην του καὶ δὲν ἔλθῃ νὰ τὴν συναντήσῃ. Τώρα, ὅτε εἶχον ὄλην τὴν ἀνάγκην τῆς συμπνοίας καὶ ἀγάπης των, διὰ νὰ σκεφθοῦν καὶ ἀπομακρύνουν τὴν συμφορὰν, τώρα εὐρέθη καὶ αὐτὸς νὰ εἶναι χολιασμένος. "Αχ, καλὰ τὴν λέγουν τὴν ἀγάπη ψυχοβγάλτρα!... (σ. 364)

(26) 'Ο Γιώργης τὴν ἤτένισε μικρόν· συνεκινήθη, ἐμαλλάχθη... "Α! τὸν ἀγαπᾷ· ναί, τὸν ἀγαπᾷ ἀκόμη! 'Ἡμπορεῖ νὰ πιστεῦσῃ ὅτι δὲν τὸν ἀγαπᾷ ἢ μαυρομάτα του; (σ. 367)

(27) Κι εὗρισκε λοιπὸν εἰς τὴν φαντασίαν τῆς ἡ λυγερῆ τώρα, ὅτι οἱ γονεῖς τῆς ἐδικαιοῦντο νὰ τῆς κάμουν τὸ τοιοῦτον ἀδίκημα. Γονεῖς ἦσαν, σκληροὶ καὶ ἄσπλαχνοι γονεῖς, μὴ πονοῦντες τὴν θυγατέρα των! (σ. 382)

(28) 'Αλλὰ διὰ τὸν Βρανᾶν δὲν ἐχρειάζετο ἡ μεσιτεία τῆς Παναγίας. 'Ο μαγνήτης, ὁ ἐκτοξευόμενος ἀπὸ τὰ καστανὰ ἐκεῖνα, τὰ παιγνιδιάρικα μάτια τῆς Βασιλικῆς, ἐμεσίτευεν ἀρκούντως ἐπὶ τῆς καρδίας τοῦ καρρολόγου. "Α! τί ἀξίζουν αὐτὰ τὰ μάτια, ὅταν εἶναι εὐμορφα, ὅταν ἔχουν μακρὰς βλεφαρίδας, πιπτούσας ἐν ἀπολαυστικῇ ἐκλύσει ὡς διὰ νὰ ὀνειροπολήσουν παραδεισίους σκηνάς· ὅταν περιβάλλωνται ὑπὸ λεπτοῦ, μόλις διαφαινομένου, λευκομαύρου κύκλου, ἔτσι δῆθεν ἀφελῶς ριφθέντος ἐκεῖ ὑπὸ τῆς φύσεως, σὰν πινελιὰ ἀπαρατήρητος τοῦ ζωγράφου, ἢ ὁποῖα μόνη συμπληρῶνει τὴν ἐντέλειαν τῆς εἰκόνας· καὶ ὅταν ἔχουν τὸ μαῦρον, κατὰμαυρον χρῶμα, τὸ μυστηριῶδες καὶ βαθύ ἢ τὸ καστανὸν ἐκεῖνο, τὸ παιγνιδῶδες κι εὐθυμον μὲ τὸ μακαρίως ἐλκυστικὸν σπιθοβόλημα!... (σ. 390-91)

(29) Καὶ βάνασοι βλασφημίαι ἐκύλησαν ἀπὸ τὸ στόμα τῆς ἀκράτητοι, ὡς ἀπὸ καμμίαν τελματώδη πηγὴν βρωμερὰ νερά... "ὦ, ἦτο πλέον γυναῖκα ἡ λυγερή! (σ. 410-11)

Σε ορισμένες περιπτώσεις μπορεί κανείς να αναρωτηθεῖ μήπως ἔχουμε κιάλας παρουσία του ΕΠΛ, σε ἄλλες ἢ ἐρώτηση καὶ ἡ αναφώνηση δίνουν τὴν ἐντύπωση ἐνός ἀπλοῦ σχολίου τοῦ ἀφηγητή, μίας ἀδιάκριτης παρέμβασης: τέτοια εἶναι σίγουρα ἡ περίπτωση τοῦ (29): ἡ ἀναφώνηση μπορεί νὰ ἐρμηνευτεῖ μονάχα ὡς σχόλιο ποῦ προέρχεται ἀπὸ τὸν ἀφηγητή (ἀν τὴν ἀποδώσουμε στὴν Ἀνθή, στερεῖται ἀπὸ κάθε σημασία). Καὶ σίγουρα ἀνήκει μονάχα στὸν Καρκαβίτσα (καὶ ὄχι καὶ στὸν Βρανᾶ) ἡ κοινόχρηστη ρομαντικὴ παρακαταθήκη τοῦ (28). Αὐτὸ ποῦ ὅμως εἶναι βέβαιο εἶναι ὅτι στὴ συντριπτικὴ πλειοψηφία των περιπτώσεων βρισκόμαστε ἀπέναντι σε ρητορικὲς ἐρωτήσεις καὶ ἀναφωνήσεις, δηλαδή, σε υποκατάστατους λόγους (σε συγγραφικὴ ἢ προσωπικὴ παραλλαγή). 'Ἐτσι ἡ ἐκτεταμένη περιοχή τῆς Sprachfunktion, ὅλες οἱ ἐρωτήσεις, οἱ ἀναφωνήσεις, τὰ ἐπιφωνήματα, γίνονται τελικὰ τόποι ἀμφίσημοι. Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ ἀμφισημία δὲν εἶναι ἓνα τραυματικὸ γεγονός, δὲν ἐπιφέρει σύγκρουση ἀνάμεσα σε δύο διαφορετικὲς σημασιολογικὲς θέσεις: ὅπως καὶ νὰ τὴν ἐρμηνεύσουμε καὶ νὰ τὴν ἐπιλύσουμε, ποτέ δὲν βγαίνουμε ἀπὸ τὰ ἀσφαλῆ ὅρια τοῦ κοινού τόπου, ποτέ δὲν ἀντιλαμβανόμαστε μέσα στὴ φωνὴ τοῦ ἀφηγητή τὴ φωνὴ τοῦ ἄλλου ὡς φωνὴ διαφορετικὴ, ἐλεύθερη, διστάμενη.

Υποκατάσταση καὶ διαπλοκή

Το νὰ ορίσουμε με μίαν καθαρὴ τομὴ ποῦ τελειώνει ἡ υποκατάσταση καὶ ποῦ ἀρχίζει ἡ διαπλοκή εἶναι κάτι το δύσκολο καὶ κάποτε ἀδύνατο (πράγμα ποῦ

ακριβώς μαρτυρεί ένα σύνδεσμο πολύ οργανικό ανάμεσα σ' αυτά τα δύο αφηγηματικά φαινόμενα). Η προσωπική παραλλαγή του ΕΠΛ και εκείνη του υποκατάστατου λόγου δεν μπορούν βέβαια να γίνουν αντικείμενο σύγχυσης, επειδή η προσωπική παραλλαγή του υποκατάστατου λόγου εξουδετερώνει, όπως είδαμε, την εκλογή του γραμματικού προσώπου (δείκτη 2), ενώ στον ΕΠΛ αυτή η εκλογή είναι υποχρεωτική (τρίτο πρόσωπο). Στην περίπτωση όμως των συγγραφικών παραλλαγών, οι μορφικοί δείκτες δεν παρέχουν επαρκή κριτήρια διάκρισης, επειδή μπορούν να είναι όμοιοι (από μορφική άποψη το (6) έχει το ίδιο σχήμα της συγγραφικής παραλλαγής του ΕΠΛ). Ο μόνος διακριτικός δείκτης που απομένει είναι λοιπόν ο θεματικός, που στον υποκατάστατο λόγο είναι υποχρεωτικά εξουδετερωμένος και στον ΕΠΛ είναι προσανατολισμένος στο πρόσωπο. Το να ορίσουμε πού τελειώνει η υποκατάσταση και πού αρχίζει η διαπλοκή σημαίνει λοιπόν να ορίσουμε πού αρχίζει και πού τελειώνει ο κοινός τόπος, πού αρχίζει και πού τελειώνει η ρητορική ερώτηση και η ρητορική αναφώνηση. Κάτι που κάθε άλλο παρά είναι απλό. Σε γενικές γραμμές μπορούμε να διακρίνουμε δύο περιπτώσεις, τον ΕΠΛ με χαρακτήρα παράφωνο ή ειρωνικό και τον ΕΠΛ με χαρακτήρα σύμφωνο ή εμφατικό⁶⁸.

Όταν ο ΕΠΛ έχει παράφωνο χαρακτήρα, όταν δηλαδή πρόθεση είναι να τονιστεί η ειρωνική απόκλιση ανάμεσα στις δύο φωνές, η διαφοροποίηση από τον υποκατάστατο λόγο είναι ολοφάνερη, καθώς η νόρμα του υποκατάστατου λόγου προβλέπει μια πλήρη αλληλεγγύη μεταξύ αφηγητή και προσώπου και δεν επιδέχεται την παραμικρή ειρωνική αποστασιοποίηση. Στην Ελλάδα την πιο εξέχουσα χρήση αυτού του τύπου ΕΠΛ βρίσκουμε στον Καβάφη, δηλαδή σ' ένα συγγραφέα ουσιαστικά ξένο στο πνεύμα της ηθογραφίας⁶⁹. Διαβάζουμε π.χ.:

<p>(30) Δὲν ἀνήσυχῃσεν ὁ Νέρων δταν ἄκουσε τοῦ Δελφικοῦ Μαντείου τὸν χρησμό. «Τὰ ἑβδομηῆντα τρία χρόνια νὰ φοβᾶται.» Εἶχε καιρὸν ἀκόμη νὰ χαρεῖ. Τριάντα χρονῶ εἶναι. Πολὸ ἄρκετῆ εἶν' ἡ διορία πού ὁ θεὸς τὸν δίδει γιὰ νὰ φροντίσει γιὰ τοὺς μέλλοντας κινδύνους.</p>	<p>Τώρα στὴν Ρώμῃ θὰ ἐπιστρέφει κουρασμέ- νος λίγο, ἀλλὰ ἐξαίσια κουρασμένος ἀπὸ τὸ ταξεῖδι αὐτό, πού ἦταν ὄλο μέρες ἀπολαύσεως — στὰ θέατρα, στοὺς κήπους, στὰ γυμνάσια... Τῶν πόλεων τῆς Ἀχαΐας ἐσπέρες... Ἐ τῶν γυμνῶν σωμάτων ἡ ἡδονὴ πρὸ πάν- των...</p>
---	---

Αὐτὰ ὁ Νέρων. Καὶ στὴν Ἰσπανία ὁ Γάλβας
κρυφὰ τὸ στράτευμά του συναθροίζει καὶ τὸ ἄσκει,
ὁ γέροντας ὁ ἑβδομηῆντα τριῶ χρονῶ.

68. Σχετικά με αυτή τη διάκριση βλ. τις βιβλιογραφικές ενδείξεις που προσφέρει ο McHale, *ό.π.*, σ. 275-76, και τις παρατηρήσεις της Cohn, *ό.π.*, σ. 116-26.

69. «Ουσιαστικά» δε σημαίνει βέβαια εντελώς ξένος, όπως δείχνει π.χ. το αποκηρυγμένο ποίημα "Ένας Έρωας, όπου η ηθογραφική επίδραση είναι φανερή.

Εδώ δεν έχουμε συμφωνία, αλλά παραφωνία ανάμεσα στις δύο φωνές: είναι ο αφηγητής του Καβάφη που μιλάει, αλλά μέσα στη φωνή του διαβλέπουμε, απορροφημένη στην τραγική της πλάνη, τη φωνή του Νέρωνα. Αρκεί να αντιπαραβάλουμε την τελική αναφώνηση (στ. 13 «*Α[...]*») με τις αναφωνήσεις του Καρκαβίτσα, για να γίνει φανερή η αγεφύρωτη απόσταση: η αναφώνηση δεν είναι πια ο κοινόχρηστος χώρος της συμφωνίας, αλλ' αντιλαμβάνομαστε τη συνύπαρξη δύο διαφορετικών φωνών: την αισθησιακή αισιοδοξία του Νέρωνα και την ώριμη διορατικότητα του Καβάφη. Ένα μακροσκοπικό σήμα της καβαφικής μεθόδου μάς προσφέρει η στίξη: ερωτήσεις και αναφωνήσεις στον Καβάφη συχνά στερούνται τα έκδηλα σημεία τους (το ερωτηματικό και το θαυμαστικό). Εμφανίζονται δηλαδή να έχουν 'μετατεθεί' ως προς τη συνηθισμένη τους χρήση. Αρκεί να αποκαταστήσουμε το καταργημένο σημείο στίξης, δηλαδή να τις διαβάσουμε με κάποια έμφαση, και εξαλείφεται αμέσως η προβληματική απόκλιση που τις χαρακτηρίζει. Μια παρατήρηση ίσως αυτονόητη: η αληθινή ειρωνεία δεν είναι χλευασμός, δεν είναι γελοιοποίηση, αλλά διάσταση, αποστασιοποίηση: περιέχει δηλαδή και κάποια δόση ταύτισης, κάποια δόση αυτοειρωνείας (ο ηδονικός Νέρων είναι και ένα alter ego του Καβάφη). Αλλά η χρήση του ΕΠΛ από τον Καβάφη είναι τόσο εξαιρετική και ενδιαφέρουσα, που θα απαιτούσε μια ειδική εξέταση που εδώ δεν είναι δυνατό να κάνουμε.

Για να επιστρέψουμε στην ηθογραφία, πρέπει να πούμε ότι η ειρωνική αποστασιοποίηση γενικά αποκλείεται. Το πολύ-πολύ μπορούμε να έχουμε αποστασιοποίηση γελοιογραφικού τύπου σε σχέση με το 'αρνητικό' πρόσωπο. Δηλαδή, ακόμα μια φορά, έχουμε να κάνουμε με πρόσωπα-αντικείμενα, με ρόλους τυποποιημένους, και επομένως με μια vis ironica αρκετά συμβατική, παρά την ενδεχόμενη 'ζωηρότητα' της γλώσσας. Στη *Λυγερή* π.χ. το αρνητικό πρόσωπο είναι ο Νικολός Πικόπουλος, έκφραση του αναδυόμενου καπιταλισμού που καταστρέφει την παραδοσιακή αγροτική ηθική:

(31) Φαίνεται όμως ότι ο Νικολός Πικόπουλος δεν ήτο εις καλήν ψυχολογικήν κατάστασιν απόψε. "Α, ναί! Πώς ήτο δυνατόν να είναι ήσυχος ή έμπορική έξοχότης, αφού κατώρθωσαν άλλοι να τήν υποσκελίσουν! Πρό πολλού εγνώριζε τήν επικειμένην έλλειψιν τής σαρδέλλας έν τή αγορά και έγγραφε ρητώς εις Πάτρας να του στείλουν όσον τάχιστα δέκα βαρέλια. 'Ακόμη όμως τά έπερίμενεν. 'Ενώ ό Θωμόπουλος, αυτό τό χθεσινό μπακαλόπαιδο, διά να έχη συγγενείς εκεί, έγγραφε και του ήλθαν και τάς επώλει τώρα προς έξ και έξήμισυ λεπτά τήν μίαν. 'Ακούς έξήμισυ λεπτά ή σαρδέλλα!... Αυτό είναι φανερό κλεψιά!... (σ. 400)

Όπως φαίνεται, πρόκειται για μια γελοιογράφηση, για μια μορφή χιουμοριστική που βρίσκειται αρκετά μακριά από την «ειρωνική εστίαση» για την οποία μιλάει η Cohn.

Το είδος του ΕΠΛ που κυριαρχεί ολοφάνερα στην ηθογραφία —και δε θα μπορούσε να συμβεί αλλιώς, με δεδομένη τη χαρακτηριστική διάθεση επιστροφής αυτών των συγγραφέων στην ελληνική ύπαιθρο και τους λαϊκούς ήρωές της—

είναι λοιπόν το είδος σύμφωνου χαρακτήρα, που προβλέπει μια δίχως όρους συμμετοχή του αφηγητή στις σκέψεις των ηρώων του. Σ' αυτό το είδος η διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στον ΕΠΛ και τον υποκατάστατο λόγο μπορεί να αποβεί κάποτε δυσδιάκριτη. Πράγματι, αν λείπει η ειρωνική αποστασιοποίηση, ερωτήσεις και αναφωνήσεις τείνουν να παραμείνουν πάντοτε κάπως ρητορικές, σαν ο ΕΠΛ να δυσκολευόταν να ελευθερωθεί από τη ρητορική του μήτρα⁷⁰. Τα παραδείγματα είναι αναρίθμητα σε όλες τις ευρωπαϊκές λογοτεχνίες. Αρκεί να παραθέσουμε ένα απόσπασμα της *Education sentimentale*, που αναφέρει η Cohn ως μια παραδειγματική περίπτωση του ΕΠΛ με σύμφωνο χαρακτήρα (είναι ο Frédéric που σκέφτεται):

(32) Και έπειτα; Τι θα γινόταν αυτή; Παιδαγωγός, γκουβερνάντα, υπηρέτρια ίσως; Αυτή ήταν εκτεθειμένη σ' όλους τους κινδύνους της αθλιότητας. Αυτή η άγνοια της τύχης της τον βασάνιζε. Αυτός θα έπρεπε να αντισταθεί στη φυγή της ή να φύγει μαζί της. Μήπως αυτός δεν ήταν ο αληθινός σύζυγός της⁷¹;

(32) Et après? Que deviendrait-elle? Institutrice, dame de compagnie, femme de chambre, peut-être? Elle était livrée à tous les hasards de la misère. Cette ignorance de son sort le torturait. Il aurait dû s'opposer à sa fuite ou partir derrière elle. N'était-il pas son véritable époux?

Τίποτε άλλο από μια απόχρωση, μόλις αντιληπτή, δεν διακρίνει αυτή την περίπτωση από μια περίπτωση όπως π.χ. το (6), και τίποτε άλλο από μια απόχρωση δεν διακρίνει, όπως είδαμε, το (6) από το (5). Ποια απόχρωση; Οι ερωτήσεις είναι κάπως λιγότερο συμβατικές, κάπως πιο προσωποποιημένες: αλλά το νήμα που ενώνει τέτοια παραδείγματα του ΕΠΛ με τη ρητορική υποκατάσταση μου φαίνεται πολύ φανερό.

Όπως ήδη είπα, η ελληνική ηθογραφία αποφεύγει γενικά κάθε φαινόμενο αποξένωσης και φαίνεται πολύ δισταχτική και συμβατική απέναντι στην εσωτερική ζωή του προσώπου. Ένας συγγραφέας όπως ο Καρκαβίτσας, π.χ., ποτέ δε θα φτάσει, ούτε καν όταν καταπιάνεται μ' ένα κάθε άλλο παρά ειδυλλιακό θέμα (*Ο Ζητιάνος*), στο σημείο να θέσει σε συζήτηση το σύστημα της ρητορικής ανάλυσης και αναπαράστασης. Ο ηθογράφος αφηγητής μπορεί να φτάσει στην κοινωνική καταγγελία, μπορεί να αναπαραστήσει δίχως επιφυλάξεις όλα εκείνα τα στοιχεία 'πραγματικότητας' — τις πιο ωμές λέξεις και τις πιο αποκρουστικές

70. Έτσι ώστε οι ρητορικές ερωτήσεις και αναφωνήσεις να καταλήξουν να θεωρούνται από τους κριτικούς ένα χαρακτηριστικό γνώρισμα του ΕΠΛ, αντί να θεωρηθούν ένα στοιχείο επιβίωσης, στον ΕΠΛ, του υποκατάστατου λόγου. Π.χ. η ακόλουθη περιγραφή του ΕΠΛ που μας δίνει ο Herczeg είναι, στην πραγματικότητα, μια περιγραφή του υποκατάστατου λόγου: «Οι καλοί συγγραφείς [...] έχουν διαβλέψει τη νοοτροπία και τη συμπεριφορά του ανθρώπου που διαλέγει με τον εαυτό του, συμπεριφορά που αποδίδεται διαμέσου της διαρκούς επανάληψης των ερωτήσεων, των αναφωνήσεων (ρητορικών, κατά βάθος, και των δυο) [...]»: Herczeg, *ό.π.*, σ. 87.

71. Απόσπασμα παρατιθέμενο από την Cohn, *ό.π.*, σ. 117.

σκηνές— που συνήθως θεωρούνται γνώρισμα του νατουραλισμού: είναι η περίπτωση του Ζητιάνου ή π.χ. του *Ἡ ζωὴ καὶ ὁ Θάνατος τοῦ Καραβέλα*. Αλλά η κυρίαρχη αφηγηματική λογική είναι γενικά η ηθικολογική, που θεωρεί το πρόσωπο ως ένα αντικείμενο κρίσης (θετικής, αρνητικής), ως αφηρημένο παράδειγμα, ανίκανο να παρασύρει τον αναγνώστη σε μια πραγματική σχέση συμπάθειας. Μια εξαίρεση είναι ο Βιζυηνός. Μια άλλη ο Παπαδιαμάντης. Στη *Φόνισσα* η πρωταγωνίστρια δεν είναι πια ένα πρόσωπο-αντικείμενο, που πρέπει να περιγραφεί και να κριθεί· είναι μάλλον, για να χρησιμοποιήσω τα λόγια του Bachtin, ένα «πρόσωπο φορέας ιδεολογίας», που διεκδικεί τη μη ολοκλήρωσή του, δηλαδή την ελευθερία του. 'Όχι τυχαία οι τελευταίες λέξεις δηλώνουν ότι κάθε κρίση για την Φραγκογιαννού είναι μετέωρη, στο τέλος του μυθιστορημάτων, δηλαδή για πάντα⁷², «μεταξὺ τῆς θείας καὶ τῆς ἀνθρωπίνης δικαιοσύνης». Ο αφηγητής και ο αναγνώστης μπορούν να ταυτιστούν με την Φραγκογιαννού, μόνο υπό τον όρο ότι συμμετέχουν πραγματικά στις εσωτερικές της συγκρούσεις, μόνο υπό τον όρο ότι αφήνουν να κλονιστεί η δική τους λογική και συμμετέχουν για μια στιγμή στην αποξένωσή της, στην ανεστραμμένη λογική της, σύμφωνα με την οποία «κανὲν πράγμα δὲν εἶναι ακριβῶς ὅ,τι φαίνεται, ἀλλὰ πᾶν ἄλλο —μᾶλλον τὸ ἐναντίον»⁷³. Η ταύτιση με το πρόσωπο, επομένως, δεν είναι μια ανώδυνη συνάντηση στους δημόσιους κήπους του κοινού τόπου: η συνάντηση γίνεται έξω, εκεί όπου μπορεί να φτάσει κανείς μόνο από εκτροχιασμό. Γι' αυτό, αν και το βιβλίο εντάσσεται για πολλούς λόγους στη θεματική και στην τεχνική της ηθογραφίας, είναι πραγματικά ένα γεγονός-τομή στη λογοτεχνική παιδεία της σύγχρονης Ελλάδας. Γι' αυτό, αν και ο υποκατάστατος λόγος μένει ένα βασικό εργαλείο στην αφηγηματογραφία του Παπαδιαμάντη, εδώ διαδραματίζεται, κατά τρόπο ανεπαίσθητο, η γενετική μετάλλαξή του σε ΕΠΛ.

Ἄσὰ μέχρι ἐδὼ παρατηρήσαμε ἀρκούν, κατὰ τὴ γνώμη μου, γιὰ νὰ περιγράψουμε συνοπτικὰ ἕνα ἐνδιάμεσο στάδιο μεγάλης σημασίας, γιὰ νὰ καταλάβουμε με ποιο τρόπο συμβαίνει ἡ γέννηση τοῦ ΕΠΛ καὶ γενικότερα τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸ παραδοσιακὸ μυθιστόρημα με παντογνώστη αφηγητὴ στο μυθιστόρημα με εσωτερικὴ ἐστίαση. Πρόκειται γιὰ ἕνα ομαλὸ πέρασμα που κυοφορεῖται μέσα σε αφηγηματικὲς δομὲς ολωσδιόλου παραδοσιακῆς. Ὁ παραδοσιακὸς αφηγητὴς δὲν ἀπαρνείται ἀπὸ τὴν ἕνα στιγμή στὴν ἄλλη τὸ ρόλο τοῦ παντογνώστη: εἶναι αὐτὸς

72. Γιὰ τὴν παραδειγματικὴ ἀξία που κατέχει τὸ τέλος τοῦ λογοτεχνικοῦ ἔργου (τὸ τελικὸ ἐπεισόδιο δὲν εἶναι μόνον ἡ κατ'ἀλήξη αὐτῆς ἢ ἐκείνης τῆς πλοκῆς ἀλλὰ συμβολίζει ἕνα παγκόσμιο πεπρωμένο) βλ. τὶς ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις τοῦ J. M. Lotman, *Struktura chudožestvennogo teksta* (1970): ἰταλ. μετ. *La struttura del testo poetico*, a cura di E. Bazzarelli, Milano, Mursia, 1972, σ. 252-61.

73. Σχετικὰ με τὸν «ἀνάποδο» τρόπο με τὸν ὁποῖο «σκέφτεται τὰ ἐγκόσμια ἢ γραῖα Χαδοῦλα», βλ. Κοκὸλη, ὁ.π., σ. 259-60.

που είναι πάντα πίσω από τη σκηνή, που επεμβαίνει συνέχεια για να εξηγήσει και να σχολιάσει, για να απευθυνθεί στον αναγνώστη ηθικολογώντας και δηλώνοντας συνεχώς την πνευματική ανωτερότητά του απέναντι στο πρόσωπο. Μόνο στα πλαίσια του κοινού τόπου, του ηθογραφικού στερεοτύπου, μπορεί να είναι αλληλέγγυος με το πρόσωπο: επιφανειακή αλληλεγγύη, βέβαια, και επομένως τύπου ουσιαστικά αντιρεαλιστικού, γιατί μπορεί να συμβεί μόνο υπό τον όρο ότι αποφεύγει, ότι παραβλέπει το μυστήριο του άλλου, μόνο υπό τον όρο ότι περιορίζει την ψυχική υπόστασή του. Όμως είναι ακριβώς πάνω σ' αυτή τη ρητορική βάση —ερωτηματική και αναφωνητική— που δοκιμάζεται για πρώτη φορά ο δεικός λόγος. Ο ΕΠΛ είναι βέβαια ένα νέο φαινόμενο: γεννιέται από μια σύλληψη της πραγματικότητας που είναι αδιανόητη στο παραδοσιακό μυθιστόρημα, μονοφωνικό και κάθετο, γεννιέται από τη σύγχρονη ανακάλυψη της ελευθερίας του άλλου, της σχετικότητας των οπτικών γωνιών. Αλλά, όπως συχνά συμβαίνει στη λογοτεχνία, η νέα τάση κυοφορείται στο εσωτερικό μιας δομής εντελώς παραδοσιακής.

Τελευταία παρατήρηση. Η γέννηση του ΕΠΛ από τον υποκατάστατο λόγο επιβεβαιώνει στο ιστορικό επίπεδο τη θεωρητική θέση της Cohn για τη μη ρηματική φύση της ψυχικής εμπειρίας και για τον εσωτερικό χαρακτήρα του ΕΠΛ. Παρά τις περιορισμένες ικανότητες ψυχολογικής διείσδυσης που κατέχει, ο υποκατάστατος λόγος έχει ως κεντρικό αντικείμενο όχι τις λέξεις του προσώπου, αλλά τις διανοητικές και ηθικές αντιδράσεις του. Με τον υποκατάστατο λόγο, λοιπόν, οριοθετείται και γίνεται αντικείμενο προσοχής στη σύγχρονη λογοτεχνία, έστω και μόνο σε ρητορικό επίπεδο, εκείνη η περιοχή της ανθρώπινης διάστασης —η εσωτερική εμπειρία— όπου θα δοκιμασθούν στον αιώνα μας οι βολιδοσκοπήσεις του αφηγηματικού λόγου.

Υποκατάσταση και παρέμβαση

Όταν ο υποκατάστατος λόγος δεν εξελίσσεται σε ΕΠΛ, συνήθως υποχωρεί σε απλό παρεμβατικό σχόλιο του αφηγητή, κυριαρχούν δηλαδή τα αντιαφηγηματικά στοιχεία που είναι έμφυτα στη φύση κάθε ρητορικού λόγου που πρέπει να κρίνει και να πείσει. Αυτό το φαινόμενο —που εύκολα μπορεί να περιμένει κανείς στον Καρκαβίτσα, με δεδομένο τον τόσο στατικό χαρακτήρα των διηγημάτων του— εμφανίζεται αρκετές φορές στη *Λυγερή*. Κάποια δείγματα παρέμβασης, ή τάσης προς παρέμβαση, έχουμε ήδη δει παραπάνω. Ένα ακόμη:

(33) Κι ενώ τώρα ή 'Ανθή ανέμενε εις τόσον ἄχαριν ἐργασίαν τὴν γραΐαν, ἀναθεμάτιζε τὸν ἄγνωστον ἐκεῖνον, ποῦ ἐκράτει αὐτὴν τόσῃν ὥραν! Ἄν δὲν ἦτο αὐτός, ἐκεῖνη θὰ εἶχε τελειώσει τώρα τὸν ἐξορκισμόν της καὶ ἡ 'Ανθή θὰ ἦτο ἐλευθέρη ν' ἀκολουθήσῃ ἀπ' ὀπίσω τὸν Γιώργην ἐπιστρέφουσα εἰς τὸ σπίτι. Ἐνας ἦτο ὁ δρόμος των, καὶ ἦτο ἔρημος αὐτὴν τὴν στιγμὴν, εἰς τὴν σκιὰν τῆς ἐσπέρας. Ἡδύνατο λοιπὸν χωρὶς νὰ παρατηρηθῇ ἀπὸ κανένα νὰ καμαρώσῃ με ἄνεσιν

τὸ λυγερὸν κορμὶ τοῦ νέου χωρικοῦ. Ἐπὶ τὴν τύχη, ποῦ εἶναι ὁ κυριώτερος βοηθὸς τοῦ ἔρωτος, δὲν τὰ φέρει δεξιὰ εἰς αὐτήν... Ἐπὶ, καὶ νὰ τὸν ἤξευρε ποιοὺς κακομοίρης ἦτο μέσα!... (σ. 313-14)

Ἡ τελικὴ αναφώνηση θα μπορούσε νὰ φανεῖ μιὰ ἀπὸ τὶς συνηθισμένες υποκατάστατες αναφωνήσεις ἀπὸ τὶς ὁποῖες εἶναι διάσπαρτο αὐτὸ τὸ κείμενο. Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ ἐρμηνεῖα πρέπει νὰ απορριφθεῖ ἀμέσως: ἡ αναφώνηση ἀνήκει μονάχα στὸν ἀφηγητὴ καὶ δὲν μπορεῖ νὰ κανένα τρόπο νὰ ἀποδοθεῖ καὶ στὴν Ἀνθή, ἀφοῦ αὐτὴ ἀγνοεῖ «ποιοὺς ἦτο μέσα». ΓΙΑ νὰ κάνουμε τὴν ἐπαλήθευση, ἀρκεῖ νὰ μεταθέσουμε τὴ φράση σὲ εὐθύ λόγο («Ἐπὶ, καὶ νὰ τὸν ἤξερα ποιοὺς κακομοίρης εἶναι μέσα!...») καὶ γίνεται ολότελα ἀπίθανη. Διάφορες περιπτώσεις αὐτοῦ τοῦ φαινομένου συναντιοῦνται καὶ στὰ πρῶτα μυθιστορήματα τοῦ Παπαδιαμάντη. Μπορεῖ νὰ δεῖ κανεὶς, π.χ., τὸ ἀκόλουθο ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴ *Μετανάστιδα*, μιὰ ἀκόμα παραλλαγὴ τοῦ «χαιρετισμοῦ στὴν πατρίδα» (ἡ Μαρίνα ἀφήνει τὴ Μασσαλία καὶ ἀτενίζει ἀπὸ τὸ καράβι τὴ γῆ ὅπου ἀνατράφηκε):

(34) Τῷ ὄντι ἐκεῖ, πρὸς τὸ ἀδιόρατον ἐκεῖνο σημεῖον, ἐστρέφοντο οἱ πόνοι καὶ οἱ λογισμοὶ τῆς Μαρίνης. Πᾶς ἄνθρωπος ὁδοιπορῶν ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ εἶχεν ὄριον τι πρὸς ὃ κατηθύνετο. Αὐτὴ δὲ ποῦ ἐβάδιζε, δυστυχῆς κόρη; Καὶ πρὸς ποῖον τέρμα ἠδύνατο νὰ διευθυνθῆ, εἰμὴ πρὸς τὸ σημεῖον, ἐξ οὗ ἀνεχώρησεν; Ἐκεῖ εἶχε θάψει τὴν ἀγάπην, τὸν βίον καὶ τὸ μέλλον αὐτῆς. Πρὸς τί δὲ νὰ ζήσῃ τοῦ λοιποῦ ἐν τῷ κόσμῳ; Δὲν ἦτο περίγελος δι' αὐτὴν ἅπας ὁ ἀπέραντος ἐκεῖνος ὀρίζων, ὁ ὠραῖος ἐκεῖνος κόσμος καὶ οἱ ἄνθρωποι προσέτι;

Καὶ ποῦ διηθύνετο; Νὰ γίνῃ βάρος εἰς μεμακρυσμένους τινὰς συγγενεῖς ἀγνώστους αὐτῆ καὶ μὴ δυναμένους νὰ τὴν ἀγαπῶσι. Διατί ὁ τάφος τῶν γονέων τῆς νὰ μὴ δεχθῆ καὶ αὐτήν;

Οὔτε ἀδελφόν, οὔτε φίλον εἶχεν ἐν τῷ κόσμῳ. Τίς ἤθελεν ἐκτείνει πρὸς αὐτὴν χεῖρα ἵνα τὴν ὀδηγήσῃ εἰς τοῦ βίου τὸ στάδιον;

Ἐπὶ μακρὸν ἔμεινε βεβυθισμένη εἰς τοὺς διαλογισμοὺς τούτους⁷⁴.

Πρόκειται φαινομενικὰ γιὰ ἓνα κανονικότατο υποκατάστατο λόγο. Ὡστόσο, ἀν διαβάσουμε μὲ κάποια προσοχή, ἀντιλαμβανόμεστε ὅτι ἔχουμε μᾶλλον νὰ κάνουμε μὲ μιὰ περίπτωσι παρῆμιασῆς. Μιὰ ἐρώτησι ὅπως π.χ. «Δὲν ἦτο περίγελος δι' αὐτὴν ἅπας ὁ ἀπέραντος ἐκεῖνος ὀρίζων, ὁ ὠραῖος ἐκεῖνος κόσμος καὶ οἱ ἄνθρωποι προσέτι;» ἀνήκει μονάχα στὸν ἀφηγητὴ: ἀν τὴν μεταθέσουμε σὲ εὐθύ λόγο («Δέν εἶναι περίγελος δι' ἐμέ[...];») γίνεται παράλογη. Ἀνάλογες παρατηρήσεις ἰσχύουν γιὰ τὴ γνωμικὴ ἐκφράσι «Πᾶς ἄνθρωπος ὁδοιπορῶν ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ[...]

ἢ π.χ. γιὰ τὴν τελικὴ ἐρώτησι («Τίς ἤθελεν ἐκτείνει[...];»). Τὴ μεγαλύτερη κατάχρησι αὐτῶν τῶν ἀπατηλῶν παρῆμιασῶν τοῦ ἀφηγητῆ τὴ συναντοῦμε στὸν Ξενοπούλου. Στὴν τόσο πληθωρικὴ ὅσο καὶ μέτρια ἀφηγηματικὴ παραγωγὴ του, ποῦ «σε τίποτε δὲν προηγήθηκε ἀλλὰ καὶ σε τίποτα δὲν βραδυπόρησε»⁷⁵, ἡ ἀνάλυσι μιὰς υποκειμενικῆς διάστασις ἀποφεύγεται μὲ

74. Ἐκδ. Τριανταφυλλόπουλου, ὀ.π., τ. Α' (1981), σ. 27.

75. M. Vitti, *Storia della letteratura neogreca* (1971): ἑλλην. μετ. *Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας*, Ἀθήνα, Ὀδυσσεύς, 1987, σ. 306.

μια συνέπεια αξιοθαύμαστη. Κάθε φορά —και συμβαίνει σχεδόν σε κάθε σελίδα— που φαίνεται να οδηγείται προς τον ΕΠΛ, μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι βρισκόμαστε μπροστά στο εφιαλτικό και πανταχού παρόν παρεμβατικό σχόλιο του αφηγητή. Το ακόλουθο παράδειγμα από το μυθιστόρημα *Πλούσιοι και Φτωχοί* δεν έχει ανάγκη σχολιασμού (μετά από μια μεγάλη αναμονή η Βιργινία γίνεται δεκτή από μια μακρινή και πλούσια συγγενή της, στην οποία είχε απευθυνθεί για να αναζητήσει εργασία):

(35) Γι' αυτό έκανε και μισή ώρα να παρουσιαστεί; Για να δεχτεί μιὰ συγγένισσα τοῦ ἀντρός της ἀπό τῆ Ζάκυθο, ἐνόμισε χρέος νὰ βάλει τὸ καλύτερὸ της φουστάνι. — Δηλαδὴ μπορεῖ νάχε καὶ καλύτερο, μ' αὐτὴ ἦταν ἡ ἐντύπωση τῆς φτωχῆς κυρίας Βιργινίας. — Γιατί τόκανε ἄραγε; Για νὰ τιμῆσει τὴ συγγένισσά της ἢ γιὰ νὰ ἐπιδειχτεῖ; Ποιὸς ξέρει τί γινόταν στὸ μυαλοῦδάκι μιᾶς νιόπλουτης ἐργοστασιάρχαινας τοῦ Πειραιῶς, ἐδῶ καὶ τριάντα χρόνια! Τὸ βέβαιο εἶναι πὼς οὔτε ἡ φορεσιά της, οὔτε ὁ τρόπος της, οὔτε ἡ ὁμιλία της δὲν ἦταν τέτοια πού νὰ ξεθαρευτοῦν ὁ Πῶπος κι' ἡ μητέρα του⁷⁶.

Αυτό το φαινόμενο δεν συναντιέται μόνο στους Έλληνες ηθογράφους. Ο Pascal παρατήρησε ότι συγγραφείς της βικτωριανῆς εποχῆς ὅπως η George Eliot και ο Anthony Trollope χρησιμοποιούν συχνά την ίδια μέθοδο: ο λόγος, αν και παρουσιάζει τα τυπικά γνωρίσματα του ΕΠΛ (ορισμένες ρηματικές μορφές, δεικτικά και ιδιαίτερα emphatic ερωτήσεις και αναφωνήσεις — exclamations and exclamatory questions), δεν είναι στην πραγματικότητα τίποτε άλλο παρά παρεμβατικό σχόλιο (intrusive commentary) ενός αδιάκριτου αφηγητή — the Thackeray-type narrator⁷⁷. Στο ακόλουθο απόσπασμα του *The Mill on the Floss* π.χ. «η ερώτηση που ακολουθείται από 'βέβαια' υποβάλλει καθαρά τον ΕΠΛ· είναι όμως πολύ πιο πιθανό η σκέψη να ερμηνευτεί ως συγγραφική» και, συνεπώς, η αβεβαιότητα της απόδοσης δεν έχει καμιά σχέση με την περίφημη αμφισβησία του ΕΠΛ, αλλά είναι μονάχα ένα αθέλητο 'ελάττωμα':

(36) Και τώρα, πώς ήταν ποτέ δυνατό κάθε τόσο να συνειδητοποιεί ένα κάπως απροσδιόριστο συναίσθημα ανακούφισης σε σχέση με τον αναγκαστικό της χωρισμό από τον Philip; Ε, βέβαια, δεν ήταν παρά η αίσθηση της απελευθέρωσης από την προσποίηση που, ὅπως και νὰ 'χε, ἦταν ευπρόσδεκτη⁷⁸.

[[36] And yet, how was it that she was now and then conscious of a certain dim background of relief in the forced separation from Philip? Surely it was only because the sense of a deliverance from concealment was welcome at any cost.]

Σύμφωνα με τον Pascal αυτές οι απατηλές —και κατά κάποιον τρόπο αδικαιολόγητες, στο βαθμό που παραπλανούν τον αναγνώστη και διαψεύδουν τις αναμονές του— παρεμβάσεις είναι ένα δευτερεύον φαινόμενο που οφείλεται στην επιβίωση

76. Γ. Ξενόπουλου, 'Απαντα, τ. Β', Αθήνα, Μπίρης, 1969, σ. 186.

77. Βλ. Pascal, *ό.π.*, σ. 67-97.

78. Απόσπασμα παρατιθέμενο από τον Pascal, *ό.π.*, σ. 87.

στο μοντέρνο μυθιστόρημα ορισμένων συγγραφικών μορφών που κατόντησαν πια περιττές και που έρχονται σε σύγκρουση με τον ΕΠΛ. Αυτές οι παρατηρήσεις είναι πολύ ενδιαφέρουσες, ωστόσο απαιτούν κατά τη γνώμη μου μια διόρθωση. Αυτό που δε γίνεται αρκετά σαφές είναι οι σχέσεις που διαμορφώνονται ανάμεσα στον καθαυτό ΕΠΛ και σε ό,τι ο Pascal θεωρεί ως την αδικαιολόγητη προσποίηση του. Τα δύο φαινόμενα, παρατηρεί ο Pascal, συνυπάρχουν (π.χ. στην George Eliot): αλλά τότε —εκτός κι αν υποθέσουμε μια δόλια πρόθεση να παραπλανηθεί ο αναγνώστης— θα έπρεπε να θεωρήσουμε σχιζοφρενική τη συμπεριφορά αυτών των συγγραφέων, που χρησιμοποιούν τα ίδια μορφικά μέσα με διαμετρικά αντίθετους σκοπούς. Αυτή η δυσκολία μπορεί να ξεπεραστεί, κατά τη γνώμη μου, αν τροποποιήσουμε τη θέση του Pascal, ο οποίος σωστά υπογραμμίζει μια απόλυτη αντίθεση μεταξύ ΕΠΛ και παρέμβασης, αλλά δεν υποψιάζεται ότι ανάμεσα σε παρέμβαση και διαπλοκή υπάρχει μια ρευστή περιοχή λόγου, η οποία δεν είναι ακόμα ΕΠΛ και δεν είναι πια παρεμβατικό σχόλιο: η περιοχή, ακριβώς, του υποκατάστατου λόγου. Το *intrusive commentary* είναι ακατανόητο, αν το θεωρήσουμε, όπως ο Pascal, ως έναν αποτυχημένο ΕΠΛ: αντίθετα πρέπει να θεωρηθεί μονάχα ως ένας αποτυχημένος υποκατάστατος λόγος, επειδή, οι *exclamations and exclamatory questions* του Pascal άλλο δεν είναι, σε τελευταία ανάλυση, παρά οι ρητορικές ερωτήσεις και αναφωνήσεις του *Bachtin*. Ο Pascal κάνει, τελικά, ένα λάθος ιστορικής προοπτικής που είναι τυπικό του σημερινού αναγνώστη, ο οποίος έχει πια συνηθίσει —μετά από ένα αιώνα εντατικής αφηγηματικής άσκησης— να θεωρεί τον ΕΠΛ μια μορφή πρωτόγονη και αμετάβλητη. Στην πραγματικότητα ό,τι ο Pascal ονομάζει *free indirect speech* είναι πολύ συχνά η πιο αδύνατη μορφή του ΕΠΛ, που ουσιαστικά δεν μπορεί να διακριθεί από τον υποκατάστατο λόγο και, επομένως, εντάσσεται πολύ περισσότερο απ' ό,τι ο ΕΠΛ στο παραδοσιακό αφηγηματικό σύστημα. Αντίθετα από αυτό που συμβαίνει με τον ΕΠΛ, τόσο ο υποκατάστατος όσο και ο παρεμβατικός λόγος στηρίζονται πράγματι στον κοινό τόπο. Η διαφορά βρίσκεται στο εξής: στον υποκατάστατο λόγο ο 'τόπος' είναι 'κοινός' στον αφηγητή, στον αναγνώστη και στο πρόσωπο, ενώ στο *intrusive commentary* είναι 'κοινός' μόνο στον αφηγητή και τον αναγνώστη οι οποίοι συνάπτουν μια συμφωνία εν αγνοία του προσώπου. Παρέμβαση, υποκατάσταση, διαπλοκή μπορούν νόμιμα να χρησιμοποιήσουν, μέχρι ενός σημείου, τα ίδια σήματα: αυτό που διακρίνει αυτά τα αφηγηματικά φαινόμενα δεν είναι η μορφή αλλά η σημασία, η διαφορετική σημασιολογική και αξιολογική σχέση που διαμορφώνεται ανάμεσα σε δύο φωνές, δύο τρόπους θέασης της πραγματικότητας. Ακριβώς επειδή η μορφή παραμένει η ίδια, τα πράγματα μπορούν να αλλάξουν και ο αδιάκριτος αφηγητής της *Μετανάστευσης* μπορεί να γίνει διακριτικός: μπορεί να δοκιμάσει τη συμβατική ταύτιση του *Καλόγερου* και την προβληματική ταύτιση της *Φόνισσας*.